

HISTORISCHE KRING HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter

(13e — 17e EEUW).

1. *Aanleiding tot bespreking van dit onderwerp.*

In de Nieuwe Limburger van 10 maart 1962 verscheen onder de rubriek, die verzorgd wordt door „Jefke”, een uiteenzetting over de hem toegezonden vraag, of Heerlen al dan niet stadsrechten bezit. Deze aangelegenheid lijkt mij voor onze lezerskring, waarvan verreweg het grootste aantal in de oostelijke mijnstreek met Heerlen als centrumgemeente woont, de moeite waard om hierop nader in te gaan, te meer, omdat de gestelde vraag afkomstig is uit Nieuwenhagen. De vragensteller zoekt de beantwoording in het aanleggen van de maatstaf van het inwonersaantal, op grond waarvan een gemeente met b.v. 100.000 zielen het praedicaat „stad” zou kunnen worden toegekend.

Nog een andere reden van meer verwijderde aard, maar die toch met de hierboven gestelde vraag verband houdt, is aanleiding tot bespreking van dit onderwerp. In het Limburgs Dagblad van 7 april j.l. verscheen een persverhaal over toekomstmogelijkheden van het Heerlens dialect en over de mate van belangstelling van de doorsnee-Heerlenaar voor de rijke geschiedenis van zijn stad. Dit verhaal is de samenvatting van een wetenschappelijk ingesteld onderzoek door pater Joop Mittelmeyer, student te Nijmegen, met uitermate negatieve resultaten. Wat hier ook van zij: wij zullen niet aflaten te schrijven en te spreken over dit veelzijdig verleden, dat zich wel niet meer zichtbaar aan ons voordoet, maar daarom niet minder een werkelijkheid was, bezield door eertijds hier levende Heerlenaren. Zij zijn onze erflaters; wij de voortzetters van hun werk.

Heerlenaar van geboorte of niet, van elders hierheen gekomen en geacclimatiseerd of niet: we mogen het historisch verleden van Heerlen en van de oostelijke mijnstreek niet met minachting bejegenen of opzettelijk in de hoek drukken. Wie zich hier gevestigd heeft uitsluitend uit gewin

om van de limburgse welvaart mee te profiteren en anderzijds zich bewust en positief buiten het historisch-maatschappelijk kader van stad en streek stelt — erger nog: er minachtend de schouders voor ophaalt — is een uitgesproken opportunist en werkt mee aan de vernietiging van datgene, wat ons allen, Heerlenaren zonder onderscheid, als een rijke cultuurhistorische erfenis is achtergelaten. Hij stelt zich in staat van beschuldiging t.o.v. de gemeenschap: n.l. die van bewust gebrek aan burgerzin voor eigen plaats van inwoning.

2. *Geen belangstelling voor eigen verleden?*

De belangstelling en kennis van het verleden van zijn stad zou bij de doorsnee-Heerlenaar op minimaal niveau liggen, aldus de student pater Mittelmeyer. Die schuld ligt dan evenwel niet bij het verleden van Heerlen, maar bij die Heerlenaren, die zich niet de moeite geven iets van dit verleden te weten te komen. Een erfenis, óók een cultuurhistorische, is er om behoed te worden en te verdelen onder die Heerlenaren, die bereid zijn hun kennis op dit onderdeel van hun burgerzin te vermeerderen. Iemand hiertoe verplichten of dwingen, is natuurlijk onredelijk. Wie er niets van wil weten of er zich niet voor interesseert, moet zich dan wél consequent strikt onthouden van inmenging en van een beoordeling van deze materie. Wie tegenzin heeft in het limburgs-eigene en in het karakteristiek Heerlense, moet evenzeer het inzicht kunnen opbrengen, dat anderen wél hun belangstelling in deze richting wensen te laten gaan. Er zijn ook van die lieden, die de plaatselijke en regionale geschiedbeoefening met een zekere „neerbuigende” welwillendheid tegemoet treden. Deze mensen dienen te weten, dat de beoefening van dit vak evengoed een beroep is als een ander. Functioneel komt het zijn plaats toe in het geheel van een leefgemeenschap als die door het Land van Herle bestreken wordt. Ook al ligt dit werk op zuiver wetenschappelijk niveau, verdient het daarom in onze sterk geïndustrialiseerde streek een tweederangs plaats, als de resultaten van het onderzoek van pater Mittelmeyer juist zijn? Pleit dit voor het vak en tegen het waarderingsvermogen der burgerij of omgekeerd?

Dit brengt mij op een merkwaardig minderwaardigheidsverschijnsel, dat men aantreft bij Heerlenaren, die het verleden van hun stad na aan het hart ligt, en verzuchten: „Kijk eens naar Aken, kijk eens naar Maastricht” en ga zo maar door. En dit oppervlakkig gehanteerde argument wordt gretig door de niet-geïnteresseerde partij overgenomen. Het is met deze vergelijkingsmethode nu eenmaal in feite zó, dat Aken inderdaad niet Maastricht is; dat Brussel en Keulen hen beiden overschaduwden. Heerlen was en is Maastricht niet. Schuilen hierin redenen om *negatief* te staan t.o.v. *eigen* verleden? Wat winnen we ermee? We verliezen in elk geval iets van onze sociale eigenwaarde en ondermijnen ons eigen rijk verleden. En als we nu eens zouden stellen, dat Heerlen de centrumgemeente is van een practisch aaneen gebouwde agglomeratie van méér dan 200.000 inwoners zoals het in feite is: zou de Heerlenaar dan wél

fier zijn op zijn stad? Zoals de kaarten nu liggen, zou hij er niet fier op zijn noch op zijn historie, aldus pater Mittelmeyer. En hij vergelijkt Heerlen met Brasilia, dat evenmin een binding met het oude kan aanwijzen.

3. *Heerlen - Valkenburg - Limburg aan de Vesdre.*

Sterk realistisch is in dit verband het ingezonden schrijven van een Heerlenaar in het Limburgs Dagblad van 12 april j.l. Hij vindt Heerlen van het jaar 1962 nog maar een stadje (met zijn 75.000 inwoners); een centrumstadje dus van het „stadsgewest” Heerlen met zijn méér dan 200.000 inwoners. Hierbij hebben we dan nog 1900 jaar Maastrichtse tijd te goed.

Laten we met de geachte inzender eens stellen, dat Heerlen inderdaad nog maar een stadje is — weliswaar met een grootindustrie en een enorm economisch potentieel — maar goed : in hoever doet de constatering van deze situatie afbreuk aan eigen stadjes- en streekverleden? Heeft de geachte inzender zich wel eens eerlijk verdiept in ons verleden? Moet het verleden per sé op het niveau liggen van de Maastrichtse geschiedenis om genade te kunnen vinden? Waar moet Maastricht dan toch wel met zijn figuur blijven, als we het met Aken, Luik, Keulen en Brussel in historisch verband vergelijken! De nuchtere werkelijkheid is, dat, om maar één voorbeeld te noemen, Maastricht niet tot de hoofdstedengroep van Brabant behoorde. Is Maastrichts verleden daarom inferieur t.a.v. Leuven, Brussel enz.? En waar blijven we dan met de zeer interessante geschiedenis van de *stad Valkenburg*, die enige eeuwen de hoofdstad was in het land van Valkenburg?

Blijkbaar zijn we onze federale hoofdstad *Limburg aan de Vesdre* volslagen vergeten. In onze hiërarchisch opgebouwde Standen-Staatjes stond voor het gehele gebied van Overmaas *Limburg* aan het hoofd in ons gewestelijk federatief bestuursleven. *Politieke realiteit* was ook, dat op fiscaal terrein onze landsheer bij verklaring van 12 juni 1378 zich verbond geen beden te vragen aan de vrijheden in de landjes van Overmaas, als hij niet eveneens *Limburg-stad* hiertoe zou verzoeken. Uit processen-verbaal van federatieve Statenzittingen blijkt, dat Limburg de spits moest afbijten voor alle andere gedeputeerden in Overmaas in zaken van fiscaal beleid.

4. *Geen historisch-politieke band met Maastricht.*

Niet naar Maastricht, maar naar Limburg aan de Vesdre wenste koning Willem I onze huidige provincie benaamd te zien. Welke eeuwenoude historisch bestuurlijke band en (of) grondgebied had Maastricht met het tegenwoordige grondgebied van onze provincie aan te wijzen? Merkwaardig is in dit verband het duidelijk geformuleerd protest van de Staten der Landen van Overmaas tegen een verzoek vanwege de landsregering te Brussel tot belastingbetaling als bijdrage in de

onkosten van het garnizoen te Maastricht anno 1575. De Statenleden zeggen nadrukkelijk hiermede niets te maken te hebben en beroepen zich zelfs op aloude privileges: „... Befrempt ock den voircreven Landen niet weenich, hen luyden met soedanighe brieven, als boven verhaelt, principaelic tot onderhalinghe vanden voirseiden garnizoen, (waermede die Landen van Overmaese noit en syn beschermt geweest, noch ock hope offte apparentie en is beschermt te worden), tot sullicke contributie te bewegen; want sy des ongewoonlicke syn, ende vande voerige heeren offte regenten noyt sullics vernomen en hebben, ende dat selve is contrarierende der gelooffter ende ock voor aengetogener *privilegia* gedachter Landen; besunder dat die selve Landen, ende Staten van dien, verhoppen tselve genszins verschuldicht te hebbende, als in voorleden en tegenwoordigen tyden van troublen hen gedraegen te hebbene als dat behoort, ende sonder eenighe reprehensie” (Publications Soc. hist. Limbourg. Maastricht 1888, 354).

De geachte inzender weet toch zeker, dat Maastricht nauwelijks een 150 jaren departements- en daarna provincie-hoofdstad is?

5. *Eerlijk onderzoek naar eigen verleden.*

Ik houd er niet van binnen deze enge gezichtskring van de geachte inzender Heerlens en Maastrichts verleden te beoordelen en Heerlen daarna af te breken. Ergens zegt het persbericht, dat men in Heerlen in elk geval een dikke boterham heeft. Dan toch wel dank zij de steenkolen, die in *Héerlens* bodem en naaste omgeving liggen! Wie zijn brood eet van *déze* bodem, moet ook het woord spreken of leren spreken van de *geschiedenis* en nog wel van de rijke gevarieerde geschiedenis van *déze* bodem!

Kunnen we in Heerlen niet groot gaan op een volgroeid stedelijk verleden zoals dat bij zovele andere middeleeuwse steden wél het geval is, dan getuigt het van gezond realisme te roeien met de riemen die men heeft en eerlijk te onderzoeken, hoe Heerlens verleden er dan wél bij stond. In het gezichtsveld der geschiedenis, die in het tijdsvlak van eeuwen ligt, leert men de betrekkelijkheid van al deze zaken inzien. Wie had vermoed, dat Heerlen en het oude Heerlemer land binnen de tijdsduur van een mensenleven zulk een geweldige vlucht zou nemen? Hiervoor hebben andere steden een paar eeuwen nodig gehad. Wat betekent dit evenwel binnen een periode van b.v. 1000 jaren? Hoogstwaarschijnlijk is het territoriale begrip „Zuidlimburg” dan geheel vervaagd en voorwerp geworden van geschiedkundig onderzoek. Wie zou in de romeinse periode van liefst ruim 400 jaren gedacht hebben, dat er zich nog ooit eens een streek „Zuidlimburg” zou vormen? Geef Maastricht de eer, die deze stad toekomt: maar u moet en mag Heerlen niet ontluisteren!

In iets wijder verband wordt Limburg in tijdschriftartikelen, pers en Regionale Omroep Zuid herhaaldelijk een *Europees* formaat toegemeten. De driestedenhoek Luik—Maastricht—Aken is reeds lang historie! Er is een andere driestedenhoek van Europees formaat in opbouw n.l. Parijs—Luxemburg-stad — Brussel. Wilt u eens onderzoeken, welke Europese of para-Europese instellingen en organen in deze steden gevestigd zijn en op

welke terreinen zij werkzaam zijn? Neen: we moeten ook niet aan misplaatste grootheidswaan doen!

6. *De kwestie van de Heerlense stadsrechten.*

Liever dan te speuren naar het complex van oorzaken, die hierbij in het spel zijn, wil ik nu nader ingaan op het eerst vermelde persbericht over de stadsrechten van Heerlen.

De kwestie van de Heerlense stadsrechten is geen moderne, maar een historische aangelegenheid en in die zin heeft „Jefke” hierop dan ook geantwoord. In vroeger eeuwen immers verleende de landsheer zulke voorrechten of privilegiën aan bestaande dorpen. Het door de vragsteller gesuggereerde antwoord betreft deze zaak in de tegenwoordige tijd. In Staten evenwel, waar de burgers gelijk zijn voor de wet, is een rechtsstelsel, steunende op het verlenen van privilegiën, principieel uitgesloten ¹⁾.

Een onderzoek naar stadsrechten behoort tot het gebied van de rechtsgeschiedenis. Vanwege het romeins verleden van Heerlen zullen we ter inleiding in het kort de rechtspositie van Coriovallum bespreken in het kader van het Staatsrecht in die tijden. Daarna zullen we het minder bekende Vrijheidscharter, ontstaan in de overgangstijd van het „dorp” naar de „stad”, benaderen vanuit het middeleeuws privilegiënstelsel. Hieruit leiden we zowel het stedelijk handvest als het vrijheidscharter op het platteland af. Door afweging van elkaars inhoud en bespreking van praktijkgevallen in Heerlen is het mogelijk een juister inzicht te krijgen van de bepalingen van Heerlens vrijheidsprivilege. Deze nogal omslachtige methode lijkt mij wetenschappelijk de meest veilige om tot een verantwoorde reconstructie te komen van de teksten van het charter, dat tot nu toe verloren is of althans niet teruggevonden. Persoonlijk verkies ik de deductieve methode boven de inductieve. Nu de samenvattende teksten van het charter niet op tafel kunnen worden gelegd, lijkt mij de weg van langzame, inductieve, begripsopbouw, mede door middel van vergelijking met het stedelijk handvest en met het dorpse bestuursrecht, de meest verantwoorde manier. Dit heeft tot gevolg, dat niet aan het begin van deze uiteenzetting met een definitie of nadere begripsomschrijving van een Vrijheid in het algemeen kan worden gestart.

In de voetnoten wordt dit lokaal-historisch onderwerp meer in den brede uitgewerkt door vergelijking met soortgelijke verschijnselen, zowel in juridisch als in feitelijk opzicht, elders in onze streken. In de „Bijlagen” zijn enige historische teksten opgenomen uit overheidsarchieven, die verklaringen bevatten nopens Heerlens vrijheid en fort.

7. *Stadsrechten tijdens de romeinse periode.*

Het romeinse bestuursapparaat, waaronder onze voorouders ruim vierhonderd jaren lang hebben geleefd, kende het systeem van stadsrechten, die aan bepaalde bevolkingsgroeperingen konden worden verleend. Ik gebruik met opzet het woord „systeem”, want romeinse stadsrechten

HISTORISCHE KRING HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter

(13e — 17e EEUW).

1. *Aanleiding tot bespreking van dit onderwerp.*

In de Nieuwe Limburger van 10 maart 1962 verscheen onder de rubriek, die verzorgd wordt door „Jefke”, een uiteenzetting over de hem toegezonden vraag, of Heerlen al dan niet stadsrechten bezit. Deze aangelegenheid lijkt mij voor onze lezerskring, waarvan verreweg het grootste aantal in de oostelijke mijnstreek met Heerlen als centrumgemeente woont, de moeite waard om hierop nader in te gaan, te meer, omdat de gestelde vraag afkomstig is uit Nieuwenhagen. De vragensteller zoekt de beantwoording in het aanleggen van de maatstaf van het inwonersaantal, op grond waarvan een gemeente met b.v. 100.000 zielen het praedicaat „stad” zou kunnen worden toegekend.

Nog een andere reden van meer verwijderde aard, maar die toch met de hierboven gestelde vraag verband houdt, is aanleiding tot bespreking van dit onderwerp. In het Limburgs Dagblad van 7 april j.l. verscheen een persverhaal over toekomstmogelijkheden van het Heerlens dialect en over de mate van belangstelling van de doorsnee-Heerlenaar voor de rijke geschiedenis van zijn stad. Dit verhaal is de samenvatting van een wetenschappelijk ingesteld onderzoek door pater Joop Mittelmeyer, student te Nijmegen, met uitermate negatieve resultaten. Wat hier ook van zij: wij zullen niet aflaten te schrijven en te spreken over dit veelzijdig verleden, dat zich wel niet meer zichtbaar aan ons voordoet, maar daarom niet minder een werkelijkheid was, bezield door eertijds hier levende Heerlenaren. Zij zijn onze erflaters; wij de voortzetters van hun werk.

Heerlenaar van geboorte of niet, van elders hierheen gekomen en geacclimatiseerd of niet: we mogen het historisch verleden van Heerlen en van de oostelijke mijnstreek niet met minachting bejegenen of opzettelijk in de hoek drukken. Wie zich hier gevestigd heeft uitsluitend uit gewin

om van de limburgse welvaart mee te profiteren en anderzijds zich bewust en positief buiten het historisch-maatschappelijk kader van stad en streek stelt — erger nog: er minachtend de schouders voor ophaalt — is een uitgesproken opportunist en werkt mee aan de vernietiging van datgene, wat ons allen, Heerlenaren zonder onderscheid, als een rijke cultuurhistorische erfenis is achtergelaten. Hij stelt zich in staat van beschuldiging t.o.v. de gemeenschap: n.l. die van bewust gebrek aan burgerzin voor eigen plaats van inwoning.

2. *Geen belangstelling voor eigen verleden?*

De belangstelling en kennis van het verleden van zijn stad zou bij de doorsnee-Heerlenaar op minimaal niveau liggen, aldus de student pater Mittelmeyer. Die schuld ligt dan evenwel niet bij het verleden van Heerlen, maar bij die Heerlenaren, die zich niet de moeite geven iets van dit verleden te weten te komen. Een erfenis, óók een cultuurhistorische, is er om behoed te worden en te verdelen onder die Heerlenaren, die bereid zijn hun kennis op dit onderdeel van hun burgerzin te vermeerderen. Iemand hiertoe verplichten of dwingen, is natuurlijk onredelijk. Wie er niets van wil weten of er zich niet voor interesseert, moet zich dan wél consequent strikt onthouden van inmenging en van een beoordeling van deze materie. Wie tegenzin heeft in het limburgs-eigene en in het karakteristiek Heerlense, moet evenzeer het inzicht kunnen opbrengen, dat anderen wél hun belangstelling in deze richting wensen te laten gaan. Er zijn ook van die lieden, die de plaatselijke en regionale geschiedbeoefening met een zekere „neerbuigende” welwillendheid tegemoet treden. Deze mensen dienen te weten, dat de beoefening van dit vak evengoed een beroep is als een ander. Functioneel komt het zijn plaats toe in het geheel van een leefgemeenschap als die door het Land van Herle bestreken wordt. Ook al ligt dit werk op zuiver wetenschappelijk niveau, verdient het daarom in onze sterk geïndustrialiseerde streek een tweederangs plaats, als de resultaten van het onderzoek van pater Mittelmeyer juist zijn? Pleit dit voor het vak en tegen het waarderingsvermogen der burgerij of omgekeerd?

Dit brengt mij op een merkwaardig minderwaardigheidsverschijnsel, dat men aantreft bij Heerlenaren, die het verleden van hun stad na aan het hart ligt, en verzuchten: „Kijk eens naar Aken, kijk eens naar Maastricht” en ga zo maar door. En dit oppervlakkig gehanteerde argument wordt gretig door de niet-geïnteresseerde partij overgenomen. Het is met deze vergelijkingsmethode nu eenmaal in feite zó, dat Aken inderdaad niet Maastricht is; dat Brussel en Keulen hen beiden overschaduwden. Heerlen was en is Maastricht niet. Schuilen hierin redenen om *negatief* te staan t.o.v. *eigen* verleden? Wat winnen we ermee? We verliezen in elk geval iets van onze sociale eigenwaarde en ondermijnen ons eigen rijk verleden. En als we nu eens zouden stellen, dat Heerlen de centrumgemeente is van een practisch aaneen gebouwde agglomeratie van méér dan 200.000 inwoners zoals het in feite is: zou de Heerlenaar dan wél

fier zijn op zijn stad? Zoals de kaarten nu liggen, zou hij er niet fier op zijn noch op zijn historie, aldus pater Mittelmeyer. En hij vergelijkt Heerlen met Brasilia, dat evenmin een binding met het oude kan aanwijzen.

3. *Heerlen - Valkenburg - Limburg aan de Vesdre.*

Sterk realistisch is in dit verband het ingezonden schrijven van een Heerlenaar in het Limburgs Dagblad van 12 april j.l. Hij vindt Heerlen van het jaar 1962 nog maar een stadje (met zijn 75.000 inwoners); een centrumstadje dus van het „stadsgewest” Heerlen met zijn méér dan 200.000 inwoners. Hierbij hebben we dan nog 1900 jaar Maastrichtse tijd te goed.

Laten we met de geachte inzender eens stellen, dat Heerlen inderdaad nog maar een stadje is — weliswaar met een grootindustrie en een enorm economisch potentieel — maar goed : in hoever doet de constatering van deze situatie afbreuk aan eigen stadjes- en streekverleden? Heeft de geachte inzender zich wel eens eerlijk verdiept in ons verleden? Moet het verleden per sé op het niveau liggen van de Maastrichtse geschiedenis om genade te kunnen vinden? Waar moet Maastricht dan toch wel met zijn figuur blijven, als we het met Aken, Luik, Keulen en Brussel in historisch verband vergelijken! De nuchtere werkelijkheid is, dat, om maar één voorbeeld te noemen, Maastricht niet tot de hoofdstedengroep van Brabant behoorde. Is Maastrichts verleden daarom inferieur t.a.v. Leuven, Brussel enz.? En waar blijven we dan met de zeer interessante geschiedenis van de *stad Valkenburg*, die enige eeuwen de hoofdstad was in het land van Valkenburg?

Blijkbaar zijn we onze federale hoofdstad *Limburg aan de Vesdre* volslagen vergeten. In onze hiërarchisch opgebouwde Standen-Staatjes stond voor het gehele gebied van Overmaas *Limburg* aan het hoofd in ons gewestelijk federatief bestuursleven. *Politieke realiteit* was ook, dat op fiscaal terrein onze landsheer bij verklaring van 12 juni 1378 zich verbond geen beden te vragen aan de vrijheden in de landjes van Overmaas, als hij niet eveneens *Limburg-stad* hiertoe zou verzoeken. Uit processen-verbaal van federatieve Statenzittingen blijkt, dat Limburg de spits moest afbijten voor alle andere gedeputeerden in Overmaas in zaken van fiscaal beleid.

4. *Geen historisch-politieke band met Maastricht.*

Niet naar Maastricht, maar naar Limburg aan de Vesdre wenste koning Willem I onze huidige provincie benaamd te zien. Welke eeuwenoude historisch bestuurlijke band en (of) grondgebied had Maastricht met het tegenwoordige grondgebied van onze provincie aan te wijzen? Merkwaardig is in dit verband het duidelijk geformuleerd protest van de Staten der Landen van Overmaas tegen een verzoek vanwege de landsregering te Brussel tot belastingbetaling als bijdrage in de

onkosten van het garnizoen te Maastricht anno 1575. De Statenleden zeggen nadrukkelijk hiermede niets te maken te hebben en beroepen zich zelfs op aloude privileges: „... Befrempt ock den voircreven Landen niet weenich, hen luyden met soedanighe brieven, als boven verhaelt, principaelic tot onderhalinghe vanden voirseiden garnizoen, (waermede die Landen van Overmaese noit en syn beschermt geweest, noch ock hope offte apparentie en is beschermt te worden), tot sullicke contributie te bewegen; want sy des ongewoonlicke syn, ende vande voerige heeren offte regenten noyt sullics vernomen en hebben, ende dat selve is contrarierende der gelooffter ende ock voor aengetogener *privilegia* gedachter Landen; besunder dat die selve Landen, ende Staten van dien, verhoppen tselve genszins verschuldicht te hebbende, als in voorleden en tegenwoordigen tyden van troublen hen gedraegen te hebbene als dat behoort, ende sonder eenighe reprehensie” (Publications Soc. hist. Limbourg. Maastricht 1888, 354).

De geachte inzender weet toch zeker, dat Maastricht nauwelijks een 150 jaren departements- en daarna provincie-hoofdstad is?

5. *Eerlijk onderzoek naar eigen verleden.*

Ik houd er niet van binnen deze enge gezichtskring van de geachte inzender Heerlens en Maastrichts verleden te beoordelen en Heerlen daarna af te breken. Ergens zegt het persbericht, dat men in Heerlen in elk geval een dikke boterham heeft. Dan toch wel dank zij de steenkolen, die in *Héerlens* bodem en naaste omgeving liggen! Wie zijn brood eet van *déze* bodem, moet ook het woord spreken of leren spreken van de *geschiedenis* en nog wel van de rijke gevarieerde geschiedenis van *déze* bodem!

Kunnen we in Heerlen niet groot gaan op een volgroeid stedelijk verleden zoals dat bij zovele andere middeleeuwse steden wél het geval is, dan getuigt het van gezond realisme te roeien met de riemen die men heeft en eerlijk te onderzoeken, hoe Heerlens verleden er dan wél bij stond. In het gezichtsveld der geschiedenis, die in het tijdsvlak van eeuwen ligt, leert men de betrekkelijkheid van al deze zaken inzien. Wie had vermoed, dat Heerlen en het oude Heerlemer land binnen de tijdsduur van een mensenleven zulk een geweldige vlucht zou nemen? Hiervoor hebben andere steden een paar eeuwen nodig gehad. Wat betekent dit evenwel binnen een periode van b.v. 1000 jaren? Hoogstwaarschijnlijk is het territoriale begrip „Zuidlimburg” dan geheel vervaagd en voorwerp geworden van geschiedkundig onderzoek. Wie zou in de romeinse periode van liefst ruim 400 jaren gedacht hebben, dat er zich nog ooit eens een streek „Zuidlimburg” zou vormen? Geef Maastricht de eer, die deze stad toekomt: maar u moet en mag Heerlen niet ontluisteren!

In iets wijder verband wordt Limburg in tijdschriftartikelen, pers en Regionale Omroep Zuid herhaaldelijk een *Europees* formaat toegemeten. De driestedenhoek Luik—Maastricht—Aken is reeds lang historie! Er is een andere driestedenhoek van Europees formaat in opbouw n.l. Parijs—Luxemburg-stad — Brussel. Wilt u eens onderzoeken, welke Europese of para-Europese instellingen en organen in deze steden gevestigd zijn en op

welke terreinen zij werkzaam zijn? Neen: we moeten ook niet aan misplaatste grootheidswaan doen!

6. *De kwestie van de Heerlense stadsrechten.*

Liever dan te speuren naar het complex van oorzaken, die hierbij in het spel zijn, wil ik nu nader ingaan op het eerst vermelde persbericht over de stadsrechten van Heerlen.

De kwestie van de Heerlense stadsrechten is geen moderne, maar een historische aangelegenheid en in die zin heeft „Jefke” hierop dan ook geantwoord. In vroeger eeuwen immers verleende de landsheer zulke voorrechten of privilegiën aan bestaande dorpen. Het door de vragsteller gesuggereerde antwoord betreft deze zaak in de tegenwoordige tijd. In Staten evenwel, waar de burgers gelijk zijn voor de wet, is een rechtsstelsel, steunende op het verlenen van privilegiën, principieel uitgesloten ¹⁾.

Een onderzoek naar stadsrechten behoort tot het gebied van de rechtsgeschiedenis. Vanwege het romeins verleden van Heerlen zullen we ter inleiding in het kort de rechtspositie van Coriovallum bespreken in het kader van het Staatsrecht in die tijden. Daarna zullen we het minder bekende Vrijheidscharter, ontstaan in de overgangstijd van het „dorp” naar de „stad”, benaderen vanuit het middeleeuws privilegiënstelsel. Hieruit leiden we zowel het stedelijk handvest als het vrijheidscharter op het platteland af. Door afweging van elkaars inhoud en bespreking van praktijkgevallen in Heerlen is het mogelijk een juister inzicht te krijgen van de bepalingen van Heerlens vrijheidsprivilege. Deze nogal omslachtige methode lijkt mij wetenschappelijk de meest veilige om tot een verantwoorde reconstructie te komen van de teksten van het charter, dat tot nu toe verloren is of althans niet teruggevonden. Persoonlijk verkies ik de deductieve methode boven de inductieve. Nu de samenvattende teksten van het charter niet op tafel kunnen worden gelegd, lijkt mij de weg van langzame, inductieve, begripsopbouw, mede door middel van vergelijking met het stedelijk handvest en met het dorpse bestuursrecht, de meest verantwoorde manier. Dit heeft tot gevolg, dat niet aan het begin van deze uiteenzetting met een definitie of nadere begripsomschrijving van een Vrijheid in het algemeen kan worden gestart.

In de voetnoten wordt dit lokaal-historisch onderwerp meer in den brede uitgewerkt door vergelijking met soortgelijke verschijnselen, zowel in juridisch als in feitelijk opzicht, elders in onze streken. In de „Bijlagen” zijn enige historische teksten opgenomen uit overheidsarchieven, die verklaringen bevatten nopens Heerlens vrijheid en fort.

7. *Stadsrechten tijdens de romeinse periode.*

Het romeinse bestuursapparaat, waaronder onze voorouders ruim vierhonderd jaren lang hebben geleefd, kende het systeem van stadsrechten, die aan bepaalde bevolkingsgroeperingen konden worden verleend. Ik gebruik met opzet het woord „systeem”, want romeinse stadsrechten

werden in meerdere of mindere mate verkregen, zodat men binnen deze rechtskring — om het zo maar eens uit te drukken — eerste en tweede rangssteden onderscheidde, binnen welke rangorde weer onderverdelingen mogelijk waren. Voor onze eigen streken hebben we hiervan een paar duidelijke voorbeelden. Romeins Keulen, Trier en Xanten bezaten stadsrechten in de volle juridische zin van het woord ²⁾ : zij hadden de rang van „colonia”. In ons land komen Voorburg en Nijmegen als steden in aanmerking, maar dan in de lagere rang van „municipium” ³⁾.

Ondanks de vrij dichte bewoning van Zuidlimburg blijkt volgens deze staatsrechterlijke beginselen en binnen de periode van de eerste twee eeuwen van onze jaartelling geen enkele plaats in onze contreien van romeins-stedelijk niveau te zijn. De enigste volgens onze aardrijkskundige gegevens met name bekende woonkern n.l. Coriovallum-Heerlen heeft vermoedelijk tot het stadsgebied van Xanten behoord, later misschien tot dat van romeins Tongeren. Het is m.a.w. onwetenschappelijk te spreken of te schrijven over romeinse steden in Zuidlimburg: ze bestonden eenvoudig niet. Prof. J. J. M. Timmers heeft ten aanzien van romeins Maastricht in zijn gelijknamig artikel een waarheidsgetrouwe analyse gegeven. Zijn puntige kerngedachten laten geen ruimte voor onverantwoorde reconstructies, waarover men in de geschiedbeoefening kan struikelen. Zo vergissen we ons blijkbaar in de herkomst van de latijnse benaming van Maastricht als Trajectum ad Mosam, die, althans schriftelijk, eerst in de 6e eeuw voorkomt ⁴⁾.

En wat te denken van romeins Heerlen, het best gekende wooncentrum of vicus op ons platteland? Ontegenzeggelijk heeft Heerlens bodem tot heden met betrekking tot zijn verre omgeving het duidelijkst van zijn romeins verleden doen spreken: topografisch kunnen zijn bodemvondsten min of meer gericht worden in een stratenplan. Een vicus bezat evenwel geen volledige autonomie en was zodoende aan het hoger besturend en rechtsprekend college van de civitas, waartoe het behoorde, onderworpen ⁵⁾. En zijn castellum dan? In de loop van de 3e eeuw kreeg een klein kerngedeelte van Maastricht zijn castellum of versterkte en ommuurde ruimte. Dit zal wel een eigentijds verschijnsel zijn geweest evenals de aanleg van het Heerlens castellum, waarbinnen men ook het thermengebouw betrok.

Toch kunnen we wellicht staande houden, gelet op de forse gebouwenresten, dat beide woonplaatsen in hun uiterlijke structuur niet meer een uitsluitend typisch maatschappelijk en geografisch dorpskarakter droegen, alhoewel deze ontwikkeling binnen een periode van vierhonderd jaren hoogstwaarschijnlijk niet gelijktijdig zal zijn verlopen. Voor Maastricht staat in elk geval een zware ommuring sinds een bepaald tijdstip in de 3e eeuw vast. En ook al is de latijnse benaming van Maastricht niet uit eigentijdse schriftelijke bronnen bekend, hiermee is echter niet ontkend, dat ze wel al reeds in de romeinse periode in het spraakgebruik leefde! Wanneer men romeins versterkt Heerlen zo grondig heeft afgebroken als later geschied is met zijn middeleeuwse ommuring, mogen we helaas alle hoop opgeven er nog ooit een verantwoorde reconstructie van te kunnen geven. Hetgeen intussen niets afdoet aan zijn historisch bestaan.

3. *Uitwendige criteria kunnen misleiden.*

De bedoeling van deze inleidende vergelijkingspunten is geen andere dan u, waarde lezer, te doen inzien, dat dit onderwerp met de nodige nuanceringsmogelijkheden bekeken moet worden. We moeten niet vergeten, dat ook rechtsinstellingen gedragen worden door het substraat van het samenspel van maatschappelijke factoren, waarachter het volle leven van mensengroeperingen schuil gaat. Het element van ontwikkeling in op- en neergaande lijn zit er beslist in ⁽⁶⁾, zoals de historicus Planitz deze materie behandeld heeft. Hedendaagse woonplaatsen, die vroeger belangrijke steden waren, zijn als zodanig niet meer herkenbaar: men rangschikt ze op het eerste oog bij de voormalige dorpen, maar u begrijpt de fout in de redenering en dus in de conclusie. Laat-middeleeuwse steden, die gedurende jaren politiek in hun Statencollege vertegenwoordigd waren, ziet men stilaan verdwijnen van het toneel. Een van de redenen was hun maatschappelijke achteruitgang.

Een beslist gevaarlijke en misleidende manier om de kwestie van al dan niet stadsrecht te benaderen is o.m. ook het criterium van de waarneembaarheid met het oog van de eventueel nog zichtbare restanten van de uiterlijke verschijningsvormen of tekenen van een stad. Of ook nog de manier om te rade te gaan bij oudere ingezetenen van een woonplaats; de menselijke herinnering op dit punt schiet vaak te kort voor het verzamelen van objectieve kennisbronnen. Als we deze werkwijzen op het oude Heerlen zouden toepassen, kan ik rustig met deze zin een punt aan mijn betoog zetten. Wat ziet u nog van oud Heerlen in de vorm van wallen, verdedigingsmuren met poorten, van oude gevels enz.? Als het niet in de oude bescheiden duidelijk te lezen stond, zou men zich de moeite kunnen besparen om hierover bewijsstukken na te sporen en aan te dragen.

Men zou inderdaad niet beter weten dan dat Heerlen eertijds niet méér was dan 'n dorp, de vele eeuwen door vanaf de vroege middeleeuwen, als niet betrouwbare geschiedbronnen hardnekkig en in talrijke documenten het feit vermelden, dat Heerlen eens een „Vrijheid en een vestinghe” was met daarnaast een functie van hoofdschepenbank. Aanvankelijk heb ik die gegevens, vooral die van de „Vrijheid”, met de nodige reserve verwerkt, maar, hoe meer ik doordrong in de eigenlijke bloeiperiode van de rechtsfiguur van Vrijheden, hoe duidelijker mij de werkelijkheid van dit gegeven voor ogen is komen te staan: Heerlens oudste kern rond de St. Pancratius was een omwald, ommuurd en verdedigbaar terrein, waarop publiekrechtelijk enige normen van het middeleeuws vrijheidscharter van toepassing waren. In de *Bijlagen*, aan het einde van dit artikel, gelieve u enige van die geschriften te lezen.

9. *Het middeleeuws privilegiënstelsel.*

Hiermede betreden we het ingewikkelde terrein van het middeleeuws privilegiënstelsel ⁽⁷⁾. Het systeem van het verlenen van (voor)rechten had zijn beginpunt bij het individu en eindigde bij een gemeenschap

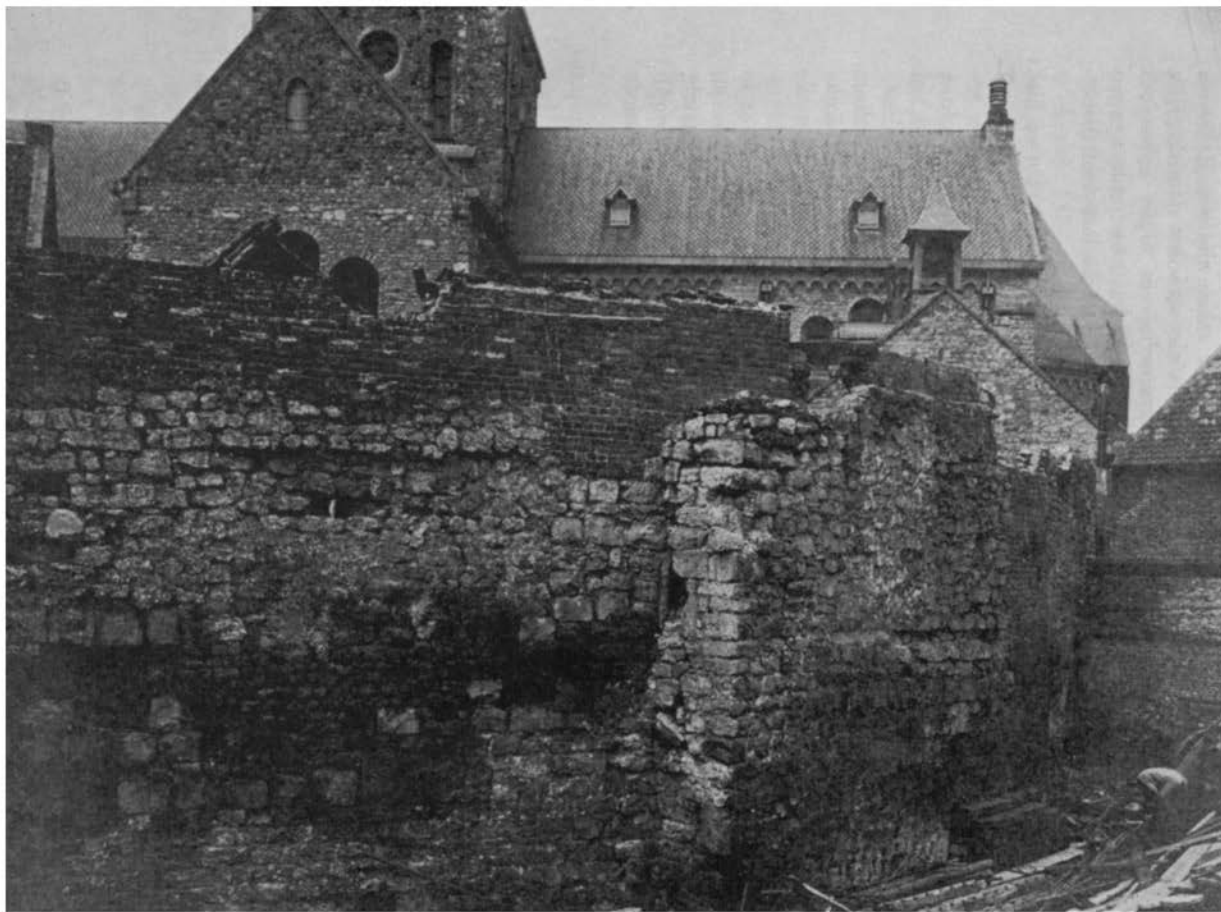
van mensen van gelijkgerichte economisch-sociale klasse: een lange weg dus van de privaatrechtelijke status naar de Vrijheidscharters, die hun voltooiing krijgen in het stedelijk handvest. Zó gezien, kunt u het stadsrecht plaatsen in het ontwikkelingsproces van de juridisch-onmondige individuen naar de bevolkingsgroeperingen, die „sui-juris” of volledig rechtsbevoegd worden, ook en vooral in publieke zaken, om uit te monden in het politieke bestuursvlak der gewestelijke Statencolleges. Intussen treft men in de toepassing van dit stelsel de meest merkwaardige combinaties aan. Om twee uitersten te noemen: men kende open steden en ommuurde dorpen. Dit wil m.a.w. zeggen: bevolkingsgroepen met stedelijk handvest, maar zonder stadsmuren en daartegenover bevolkingsgroepen, wonende achter wallen met poorten, maar bestuurd naar het aloude gewoonterecht der dorpen. Meestal was het evenwel zó, dat, waar men ommuurde, door neringdoenden bewoonde, kernen aantrof, tevens een aangepast rechtsstatuut geldende was.

10. *Stadsrecht een relatief begrip.*

U hebt ongetwijfeld reeds uit mijn verhaal deze gedachte gehaald, dat vrijheidscharters en stedelijke handvesten deel uitmaken van een gelijktijdige ontwikkelingsperiode, zowel naar de feiten als naar de rechtsbegrippen. Een woonkern van neringdoenden — en dit in tegenstelling tot de op het platteland wonende boerenbevolking — kreeg zo maar niet ineens pasklaar volledige vrijheidsbrieven met gelijktijdige complete ommuring. Er zijn genoeg voorbeelden aan te halen van woonkernen met vrijheidsbrieven, die achteraf de gebruikelijke uiterlijke kentekenen kregen van ommuring. Zo b.v. St. Truiden, dat anno 1050 een „oppidum” genoemd wordt „sine omni vallo et munitione”⁸⁾. Zo wordt Maastricht anno 1339 een „oppidum” genoemd of ook een „fransisia vel libertas”⁹⁾; insgelijk Heerlen een „oppidum” anno 1318¹⁰⁾. Toch moeten hier, ook en vooral publiekrechtelijk, naast punten van overeenkomst, duidelijke verschillen aanwijsbaar zijn. Ten aanzien van de tijdsorde hebben de twee laatstgenoemde jaartallen geen bewijskracht. De „Alde Caerte” van Maastricht is enige tientallen jaren ouder.

Hiermede bedoel ik te zeggen, dat, naar analogie van hetgeen onder het romeins Staatsrecht hierover is meegedeeld (maar zonder reële verbindingspunten), middeleeuwse vrijheidsrechten eveneens in meerdere of mindere mate verkregen konden worden. Prof. v.d. Heyden waarschuwt ons in gelijke zin, wanneer hij zegt, dat stadsrecht een relatieve kwaliteit is, die in meerdere of mindere mate kan bezeten worden. Volledige soevereiniteit is daarvoor niet vereist¹¹⁾. En prof. Hermesdorf heeft dit beginselstandpunt o.m. toegelicht in zijn artikel over de stadsrechten van Sittard, gepubliceerd in *De Maasgouw*¹²⁾.

Wat is nu het bepalend juridisch moment voor een dorpsgemeenschap om zich „stad” te kunnen noemen? Het verwerven van overheidsgezag, bestaande uit een eigen bestuur, rechtspraak en wetgeving, over een eigen rechtsgebied. In de plaats van het gemene recht of anders gezegd de dorpscostuimen (een soort gewoonterecht, onderworpen aan de landsheer)

Unieke foto, genomen rond 1920, kort vóór de afbraak van een gedeelte van de zware walmuur, zuidzijde Pancratiuskerk.

kwamen de z.g. keuren van publiekrechtelijk karakter, door de stedelijke overheid vastgesteld. De rechtspraak van de landsheer moest wijken voor de stedelijke rechtspraak, aangepast aan de geheel gewijzigde economisch-maatschappelijke verhoudingen. Administratieve zaken, die eertijds liepen over of behandeld werden onder de supervisie van het landsheerlijk apparaat, nam de nieuwe stedelijke gemeenschap in eigen autonoom beheer. Zij beschikte over een eigen gebied, dat niet meer onderworpen was aan en vrijgesteld was van de gebruikelijke heerlijke lasten of dienstbaarheden ¹³).

Zoals ik in het voorafgaande deze zaken heb samengevat, moet u er niet méér waarde aan toekennen dan die van een schema. Binnen de opzet van dit betoog kunnen niet de gezichtspunten uit de doeken worden gedaan, die met het ontstaan en de verscheidenheid van stadsrechten gemeoid waren. Daar is b.v. de naamgeving; het maatschappelijk en geografisch aspect; de kwestie van de ommuring met al dan niet hieraan verbonden heerlijke rechten; steden en burgers, waarover de landsheer toch nog dorpsrechten bleef uitoefenen zoals b.v. Sittard en talrijke stadjes in onze Brabantse contreien; voorts de benoeming van de magistratuur.

Binnen deze rechtskring bestond een hiërarchie zoals b.v. in het oude Brabant. Men leest van de vier hoofdsteden, van de middelbare en van de „smalre” of kleine stadjes, ook wel Vrijheden genoemd. Maastricht maakte als Brabants-Luikse stad geen deel uit van de Brabantse hoofdstedengroep; toch bezat het in ruime mate stadsrecht. Zo ziet u, waarde lezer, dat men op dit terrein niet rechtlijnig moet denken.

11. *De categorie der Vrijheden.*

Zo juist is in mijn tekst het woord „Vrijheden” gevallen in verband met de opsomming van nuancerings van vrijheidsbrieven. En met dit woord „Vrijheden” komen we in de categorie, waartoe Heerlen behoort heeft. Er bestond m.a.w. een *groep* van zodanig benaamde woonkernen: Heerlen stond hierin niet alleen. Zo kennen we de vrijheid van Gangelt, van 's-Hertogenrade, van Daelhem (onder Visé), van Herve, van Hendrikskapelle in het oude hertogdom Limburg, van Eupen ¹⁴). Vrijheidscharters in het graafschap Loon, ongeveer de huidige belgische provincie Limburg, zijn bekend van Colmont anno 1170, van Brustum anno 1175, van Hasselt anno 1232, van Beeringen anno 1239, van Curange anno 1240, van Stockum anno 1246. We lezen van de „munitio de Hasselt” evenals van de „munitio de Herle” ¹⁵).

12. *De Vrijheden behoren bij de stedengroep.*

Zoeken we nu naar de status, waar deze groep thuis hoorde, dan zou ik hier een bron van onverdachte waarde naar voren willen halen n.l. de Blijde Inkomste-charters ¹⁶). Het zal de lezer voldoende bekend zijn, dat bij de aanvaarding van het landsbestuur door een nieuwe hertog de gedeputeerden uit de drie standen n.l. de geestelijkheid, de adel en de

steden, in plechtige zitting met de nieuwe landsheer bij elkaar kwamen om de wederzijdse eden volgens een vooraf vastgestelde tekst af te leggen. In moderne woorden uitgedrukt noemen we deze dokumenten ook wel de grondwettelijke charters. Hierin worden de geprivilegieerde bevolkingsgroeperingen standsgewijs en in rangorde genoemd. Onze categorie van Vrijheden wordt steeds vermeld onmiddellijk achter de Stedengroep. Ik verwijs b.v. naar het Blijde Inkomstcharter van hertogin Johanna van 19 september 1356 te Limburg aan de Vesdre; van Filips de Goede van 6 oktober 1430 te Leuven en van Filips de Schone van 4 september 1494 te Leuven. Hiermee bedoel ik dan de teksten, die uitsluitend op Limburg-Overmaas slaan. Dit was, dunkt me, toch een rangschikking van standen, die publiekrechtelijk en politiek *buiten* de plattelandsrechtskring vielen. In de stedengroepering namen de vrijheden de plaats in achter de steden; het zijn de kleine stadjes, maar ze horen bij deze stand ¹⁷).

Duidelijk wordt ook de status der Vrijheden gekenmerkt in de Bedeninstructiën, de akten van consent van beden en in de verslagen der Bedenningen. In Limburg-Overmaas waren ze in elk geval vrij van alle „impositien”. Vooral wanneer we in de overgangperiode komen van de aantasting door het landsheerlijk bestuur der aloude privilegiën, zien we onze limburgse stadjes en vrijheden in verweer in duidelijke taal. Neen: de teksten laten aangaande dit punt geen twijfel toe ¹⁸).

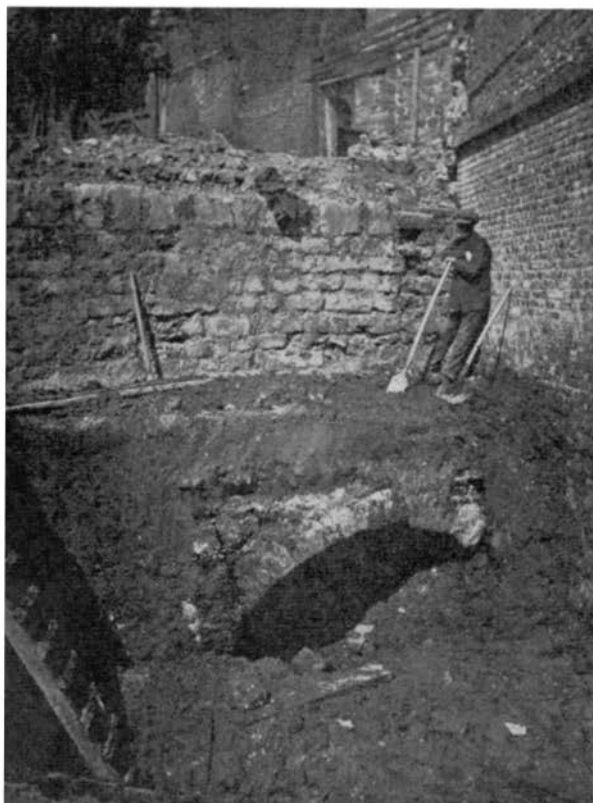
Zoveel is wel zeker, dat de vrijheidscharters op publiekrechtelijk terrein liggen, waar óók de stedelijke handvesten hun oorsprong vinden. Een ander punt van overeenkomst is, dat zij ergens een aantal bewoners van een dorp als *groep* op publiekrechtelijk terrein raken en zelfs samenbundelen zódanig, dat de landsheer van bepaalde rechten volledig dan wel gedeeltelijk ten behoeve van een collectiviteit van mensen afstand doet ¹⁹). De verhouding landsheer—dorpelingen daarentegen lag duidelijk op privaatrechtelijk-domaniaal terrein ²⁰).

13. *Verskil tussen het stedelijk handvest en de plattelandsvrijheid.*

Waar ligt nu het beslissend juridisch moment, dat het verschil aangeeft tussen het stedelijk handvest en de vrijheid op het platteland? Hiervoor zouden we een nauwkeurig vergelijkend onderzoek moeten instellen naar de inhoud van zulke charters. Om uw belangstelling niet te laten verzan- den in een wetenschappelijke uitdieping, zullen we ons tot het wezenlijke beperken.

Het kernpunt van overeenkomst is de autonomie of zelfbestuur; de punten van verschil liggen in de mate, waarin dit zelfbestuur mocht worden uitgeoefend. Men kan deze beginselen toetsen op bestuurlijk, rechtelijk, administratief, fiscaal, militair en politiek gebied. Steeds blijkt, dat voor het ommuurde vrijheidsgebied, hoe groot of klein dan ook, deze beperkte autonomie van de bestuurszorg in handen ligt bij het schepencollege, geassisteerd door de burgemeesteren. De varianten of afwijkingen, die ook in Heerlen voorkomen, tasten niet het wezen van deze status aan.

In theorie zou ik de beantwoording van deze vraag, die de spil is, waaromheen de bewijsvoering van dit artikel draait, alsvolgt willen stellen.

Tijdens het afbreken van de walmuur kwamen gewelfbogen, behorend tot het ondergronds gangenstelsel van het voormalig Heerlens fort, te voorschijn, even ten zuiden van de huidige sacristie der Pancratiuskerk. Onder het bestaande, kunstmatig opgehoogde, Kerkplein met aangrenzende woningen, bevinden zich eveneens gangen, die voor verdedigingsdoeleinden nodig waren.

Zowel de toekomstige *stad* als de *vrijheid* starten als geprivilegieerde rechtsgemeenschappen. Het is hierbij van belang op te merken, dat het privilege (het charter of de charters) op zich zelf nog niet aan deze twee categorieën van gemeenschappen een eigen rechtskarakter geeft. M.a.w. niet als rechtssubjecten, maar wel aan haar *bewoners* kwamen bedoelde privilegiën toe. De toekomstige stad en de vrijheid zijn nog een territoriaal begrip en eigendom van de landsheer. Voor zover ze leven onder bijzonder recht, kunnen ze op gelijke lijn gesteld worden met die van de verschillende delen van het platteland, dat meestal ook eigen rechtsbepalingen bezit in de landrechten en de banksrechten. Hun privileges stellen stad en vrijheid derhalve in dit stadium niet tegenover, maar naast de landelijke gemeenschap.

Het wezenlijk onderscheid tussen enerzijds het platteland (de dorpen) en anderzijds de stad en de vrijheid ligt bij de *inhoud* van de betrokken privileges of stedelijke handvesten dan wel vrijheidscharters in de civiel- en de publiekrechtelijke zin van het woord.

De woonkern van een stad ontwikkelde zich als territoir en rechtsgebied tot een rechtspersoon met overheidsgezag. De stad werd civielrechtelijk rechtsbevoegd en handelingsbekwaam. Publiekrechtelijk stelde zij zich in de plaats van het landsheerlijk gezag en werd autonoom in zake de rechtsmacht, de wetgeving met administratie, eigen zegel, munt, tol enz., alles voor zover de landsheer zulks in de privileges regelde²¹). Bij een *vrijheid* nu zien we een parallele gang van zaken, maar ingeperkt door van ouds bestaande landsheerlijke bepalingen, die van kracht bleven. De woonkern van deze geprivilegieerde rechtsgemeenschap, ommuurd en versterkt, ontwikkelde zich als territoir en rechtsgebied tot een partieel-zelfstandige rechtsfiguur. Civielrechtelijk werd zij rechtsbekwaam en handelingsbevoegd voor een *gedeelte* van haar territoir: de Vrijheid. Publiekrechtelijk ontving zij het autonome overheidsgezag in zijn drie klassieke vorengenoemde aspecten, maar ingeperkt door verschillende landsheerlijke bepalingen, waarbij geen uniformiteit aanwijsbaar is. Kielmeyer onderscheidt hierin drie categorieën van vrijheden.

14. *Heerlen als Vrijheid.*

In de praktijk weten we tot nu toe voor Heerlen, dat op vermogensrechtelijk gebied *binnen* de Vrijheid slechts één leengoed stond. De overige grond was Vrijheidsbezit, die het schepencollege eigenmachtig in percelen kon opdelen. Hoe verklaren we anders de 25 huizen, die er in de 17e eeuw stonden?

De Domeinenrekeningen maken slechts melding van de donjon of sterke toren, vanaf het jaar 1390: eigendom van de landsheer: „Une tour est assise a Herle . . . laquelle tour appartient a mondit seigneur”. In de leen- en laatregisters is geen sprake van bedoelde huizen. Besluiten van bouw- of verbouwingsvergunningen binnen de Vrijheid leest men in de Banksnotulen. De gevangentoren was eveneens vrijheidsbezit: hierin zetelde het schepencollege, sprak recht en bestuurde. Eigendom van de vrijheid waren ook de vluchtkamertjes boven het plafond van de Pan-

cratiuskerk, die het schepencollege in huur uitgaf. Het onderhoud van de wallen, poorten en ondergronds gangenstelsel was mede een zorg van het schepencollege. Uit de gemeenschappelijke middelen werd deze publieke aangelegenheid gefinancierd. De Heerlenaren binnen de wallen waren vrijgesteld van het wachthouden op de donjon. Landsheerlijke inmenging blijkt uit de afhoring van dit soort schepenbanksrekeningen door de „Camere van financien” te Brussel.

Een eenvoudig stratenplan is eveneens herkenbaar, dat in zijn richting bepaald werd door het cirkelvormig beloop van het ingeklemde ommuurde terrein.

Aangenomen moet worden, dat het terrein, gelegen tussen de eerste en de tweede watergordel, eveneens tot het vrijheidsgebied behoorde. Het kantoor van de Keurkeulse Mankamer lag in elk geval op vrijheidsterrein. We weten met zekerheid, dat dit huis ongeveer tegenover de Keulse poort stond, even buiten de walruur en tussen de eerste en tweede watergordel. (Civiele Rolle, L.v.O. 1917).

Op *publiekrechtelijk* terrein ontstond de vrijheid als collectief rechtsgebied. Vrijheid van alle heerlijke lasten en bede-vrijheid genoten zij, die op de grond binnen de wallen woonden. De volledige rechtspraak was in handen der schepenen. Landsheerlijke inmenging blijkt evenwel bij het stellen van de criminele eis, waarvoor de drossaard als hertogelijk vertegenwoordiger de schepenen bijeen riep. Op bestuurlijk gebied waren de schepenen bevoegd de betrokken rechtsbepalingen te interpreteren en z.g. cleernissen af te geven.

Administratief genoten zij ruimschoots autonomie. Het instituut der „Burgemeesteren” was van origine *geen* landsheerlijk college. Geassisteerd door de voornaamste geossessioneerden (de allodialiter grondbezitters) beheerden zij de schepenbanksfinancien voor zover zulks allodiale goederen betrof.

Onder het schepenzegel van Heerlen, waarop St. Pancratius staat afgebeeld, werden eertijds de charters uitgevaardigd²²). In de 2e helft van de 14e eeuw zegelde Heerlen, hiertoe verzocht, charters van sommige schepencolleges in de onderbanken.

Als schepenbank „ten hoofde” (hoofdschepenbank) gaf ons schepencollege sentensies voor hun onderbanken.

Door middel van het gewestelijke Statencollege nam het schepencollege deel aan politieke en fiscale activiteiten. Hierin vertegenwoordigden zij tevens hun onderbanken.

15. *Definitie van een Vrijheid.*

Samenvattend zou ik de volgende definitie of nadere bepaling van een vrijheid willen geven. Een vrijheid was een partieel-autonome rechtspersoon, bekleed met overheidsgezag. Als rechtspersoon had de vrijheid binnen een beperkt terrein eigen bezittingen, muren, poorten en een gemene kas. In haar naam en voor haar rekening kon het schepencollege rechten verwerven en verplichtingen aangaan. Het overheidsgezag werd uitgeoefend op gerechterlijk-, bestuurlijk-administratief en politiek-fiscaal

terrein, waarbij gedeeltelijke landsheerlijke inmenging moet worden gedoogd.

Met de stad bestond wél een wezenlijk verschil ten aanzien van het gebied, dat *buiten* de vrijheid lag en tóch tot het bestuursterritoir van dezelfde schepensbank behoorde. De bewoners van buiten de vrijheid waren verstoeken van de nieuwe stedelijke voorrechten, alhoewel zij toch b.v. in het refugierecht mee profiteerden van de nabij gelegen versterkte en omuurde kern, waarbinnen zij zich in veiligheid konden begeven²³).

16. *Verskil van maatschappelijk karakter tussen stad en vrijheid.*

Mijns inziens ligt aan de grondslag van het verschil in vrijheidscharters voor zover zij gesplitst kunnen worden in de stedelijke handvesten en de plattelandsvrijheden, een verschil van *maatschappelijk* karakter, dat een kwalitatief onderscheidingssteken was tussen de stedelingen en de vrijheidsbewoners n.l. de *economische* funktie van de enerzijds overwegend handeldrijvende en neringdoende stadsbewoners met anderzijds de uitgesproken landbouwende bevolking, waarvan een kleine kern beroepen uitoefende, die met die van de stedelingen overeenkwam, ter verzorging van sommige levensbehoeften van hun medebewoners, de landbouwende gezinnen. De aard van hun bestaan, van winkeldrijvend en kleinhandelkarakter, bracht met zich mee, dat zij *niet* op het platteland behoeften te wonen. Zij groepeerden zich binnen de wallen en hielden er o.m. markt voor het gehele schepensbankgebied. Op het jaar 1512 is in een charter sprake van de Heerlense veemarktsgraaf, die bij het tegenwoordig Kerkstraatje aftakte van de vestinggracht en de huidige Emmastraat in zuid-oostelijke richting dwars sneed.

Een dergelijke kleine kern van neringdoenden kon onmogelijk de financiële draagkracht van die der stedelingen evenaren. Zij was vanwege haar beperktheid ook niet gegroepeerd in gilden en dientengevolge ook niet in stadswijken²⁴).

Naast het schepencollege ontstond dan ook géén Raad, samengesteld uit de gekozenen van de gilden. In de z.g. Banksvergaderingen hadden naast de op het Heerlener land wonende adel enige leden van de meest beërfden (de privaatrechtelijk cijnsvrije boeren) zitting; een typisch reflex van de laat-middeleeuwse standenstaat.

Zo werd het ook duidelijk, dat de Heerlense vrijheid niet uit een samen-trekking ter plaatse van handeldrijvende bewoners is ontstaan. Neen: dit soort van vrijheden werd door de wil van de landsheer gecreëerd met meerdere bedoelingen, die eerder *zijn* belang dan dat van de nieuwe burgers beoogde te dienen²⁵). Laat ik mij beperken tot de vermelding van twee gezichtspunten: de economische en de militair-politieke. Om de trek van de boeren naar de nieuwe steden te stuiten en hen tevens veiligheid van lijf en goed te verzekeren, riep de landsheer dergelijke vrijheden met ommuringen in het leven. Wel was de plaats meestal zó gekozen, dat de nieuwe vrijheid uit oogpunt van bescherming van zijn eigen bezittingen gunstig lag en in de nabijheid van handelswegen²⁶).

17. *Van wie en waarom kreeg Heerlen zijn vrijheidsstatus?*

Nu rijst onmiddellijk de vraag van wie Heerlen dan wel zijn publiekrechtelijk statuut gekregen heeft. Het antwoord hierop voert ons naar de sterk dynamische periode van de 13e eeuw. Brabant stond tegenover Hochstaden in het geweer. Uit de krijgsverhalen is het wel zeker, dat onze toenmalige heer, graaf Dirk van Hochstaden, zich liet steunen door zijn machtig en zeer invloedrijk familielid Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen (1238—1261). Mede met het oog op het kinder-

loos gebleven huwelijk van graaf Dirk bemoeide zich Koenraad met Heerlen teneinde deze familie-erfenis te redden. Toen Koenraad in de zomer van 1239 op Nideggen gevangen zat, hield de hertog van Brabant een strooptocht langs de bezittingen van Hochstaden tot aan de Rijn toe. Hij verwoestte o.m. het castrum van Heerlen. De graaf van Gûlick, die de aartsbisschop gevangen hield, gaf vrije doortocht. Ahrweiler, waarover onze Dirk eveneens gebiedend heer was, kreeg zijn beurt anno 1242.

Bij de vrede van Roermond van 23 februari 1244 kwamen de twistende partijen overeen, dat Brabant geen beletselen zou stellen in geval Hochstaden zijn versterking te Heerlen zou willen opbouwen. Graaf Dirk is evenwel kort hierna overleden. Als hij niet meer toe gekomen is aan de wederopbouw van ons castrum, dan toch zeker Koenraad, die de erfenisregeling zódanig wist te beïnvloeden, dat de meeste Hochstadense bezittingen via hun familielid de kanunnik Frederik van Hochstaden vermaakt werden aan het aartsbisdom Keulen (R. Knipping: Regesten EB. Köln; akte nr 1248 van 30 april 1246). Zodoende hoopte hij te voorkomen, dat Heerlen niet uiteindelijk volledig in brabantse handen zou geraken. En zoals Koenraad in 1248 het verwoeste Ahrweiler liet heropbouwen met gelijktijdige verlening van stadsrechten, zo is aan te nemen, dat hij elders eveneens te werk is gegaan. Het zat trouwens in de politieke lucht van die dagen. Wie zijn machtspositie in bedreigde gebiedsdelen wilde behouden, kwam met vrijheidsbrieven over de brug. Dat deed Valkenburg b.v. anno 1243 ten opzichte van Sittard.

(Zie landkaart met betrekking tot de egelstellingpositie van het omstreden Heerleener land, ± 1300. Blz. 56 – 57)

In de gehele conjunctuur van de geschetste politiek-regionale verhoudingen was zodoende het klimaat gunstig voor verbetering van de rechtspositie der plattelanders. Uitermate bepalend was hierbij het feit, als de bewoners van een gebied ernstige schade hadden geleden vanwege vijandelijke aanvallen, die gericht waren geweest tegen hun gebiedende heer. Bij herstel van de publiek-geleden oorlogsschade paste publieke vrijgevigheid. Zo verleende bijna honderd jaar later, anno 1336, hertog Jan III van Brabant aan Herve in het hertogdom Limburg aanvullende stadsrechten wegens de brandschatting, die dit stadje drie jaar tevoren had moeten verduren omwille van de door hun landsheer gevoerde oorlog.

Deze gedragslijn zou ik toegepast willen zien op het rond 1240 sterk omstreden Heerleener gebied. Denken we in dit verband eraan, dat Hochstaden bij de genoemde overeenkomst van Roermond van 1244 reeds een veer had moeten laten door de definitieve afstand van Daelhem (onder Visé) aan Brabant. Het komt mij zo voor, dat Hochstaden de wederopbouw van de „munitio” van Heerlen vergezeld heeft doen gaan van de *verlening van een vrijheidscharter*, hetgeen tussen 1244—1248 kan zijn geschied. Ik zeg niet: van *hét* vrijheidscharter. Wat heeft Hochstaden n.l. gedaan voor de Heerlenaren na de brandschatting van het domaniale centrum rond het jaar 1193, toen ook de castrale kerk afbrandde? De heropbouw van de Pancratius rond die jaren staat vast. De neergehaalde omheiningen tot beveiliging van het bestuurs- en beheerscentrum moeten

toen weer in de een of andere vorm zijn hersteld. Het zou helemaal niet zo vreemd zijn, als deze wederopbouw juridisch geconsolideerd was geworden in de vorm van de verlening van enige bepalingen uit het toen reeds elders op het platteland vrij algemeen gangbare vrijheidsstatuut. Nauwelijks vijf en twintig jaren later vernemen we uit de Vita Sti Gerlachi van het „castrum” te Heerlen ²⁷). Dat de brabantse hertogen in hun kwaliteit van hertogen van Limburg later hieraan bepalingen hebben toegevoegd, of de reeds bestaande hebben bekrachtigd, is aan te nemen.

18. *Zoals er stedenfiliatie bestaat, zo ook vrijhedenfiliatie.*

Heerlen met Daelhem hebben ongetwijfeld filiatie, die zijn oorsprong vindt bij de graven van Ahr-Hochstaden ²⁸).

De neergang van onze vrijheden-kategorie was eveneens een veel voorkomend verschijnsel ²⁹). Hierover bericht ons o.m. Alb. Vermeesch in zijn artikel: Les oppida en Brabant (1123—1355) in *Standen en Landen XXIII*, 1961 (met kaartje). Hij toont hierin nog eens aan, dat „oppidum” niet uitsluitend op ommuring, maar ook op de juridische zijde kan slaan.

19. *Heerlen vervalt tot een dorpse gemeenschap na de 80-jarige oorlog.*

Heerlens vrijheid verloor zijn reële betekenis na de 80-jarige oorlog. Dat blijkt o.m. uit een verzoekschrift van ons schepencollege aan de Raad van State van rond het jaar 1670 tot wederopbouw van hun fortificatiewerken (zie: Bijlagen).

Laat ik dit betoog besluiten met de vermelding van een gedeelte-tekst uit de schoutbenoemingsakte van Adam Cobes, van 30 juli 1644, meer spectaculair dan bewijsstuk, waarin wij als volgt lezen: „... wij (dit is de Staten-Generaal) den selven adam cobes onthouden, gestelt ende gecommiteert hebben, onthouden, stellen ende committeren hem bij desen, inden voors. staet ende officie van schouteth onser vrijheit van herle voornoemt, gevende hem volcomende macht, autoriteit . . .” (zie de hierbij afgedrukte fotokopie). Tot de komst der franse revolutionaire legers voeren de bestuursstukken de aanhefzin: „Wij, schout ende scheepenen der vrijheid ende hoofdbancke van Heerle”.

Wij besluiten uit het voorgaande als volgt:

- 1° het terrein en de bewoners binnen het Heerlens fort en onmiddellijke omgeving werden bestuurd volgens normen, die mede in stedelijke handvesten vervat waren;
- 2° als territorium en rechtsgebied was Heerlen een geprivilegieerde gemeenschap met twee onderscheiden rechtsstatuten:

In dit kaartje ziet U de anno 1822 nog bestaande waterlopen (in blauw) in het historisch centrum van Heerlen, die eertijds de hoofdgracht rondom de St. Pancratius voedden. De huidige Bongerd of Marktplaats is ontstaan uit demping van een gedeelte van de watergordel rondom het oude fort.

ontgonden, get feet, ende gecommittet hebben, —
 ontgonden, feelden, ende committetden get, bij —
 veyen, inder doort Staat ende officie van —
 Segontitz onser Drijghyt van Poede doort, —
 Soevende get volcomen maect, antgontit, ende
 sonderlinge bedels + felen Segontant doortaden
 te gonden, oprevelen, ende bedrevelen, Onse —
 Proeght ende Poedelijghyt te bevoarden, veegt des
 fyt fyt te doer ende adminit forden alle den
 gebuden des + adn get verfovelen in begeluden
 felden, in Gabelden + fynder Adminit te faden —
 ende begoorden, Onse Segupuden aldair te —
 manen, Onse Adwelen, beveluden, ende fofaren,
 fuden te vorduden, opvuden, den ontfangen,
 ende doort den alle + gebuden den goet ende —

rechtsbepalingen voor zijn ommuurd terrein, die ontleend waren aan zijn vrijheidscharter;

daarnaast rechtsbepalingen voor het overige uitgestrekte Heerlener territoir, ontleend aan de dorp- en landrechten. Als voormalig zelfstandig heerlijkheidsgebied waren deze Heerlenaren bovendien t.o.v. het kasteel van Valkenburg vrijgesteld van bepaalde heerlijke verplichtingen.

Binnen de Vrijheid was het schepencollege zelf draagster van vermogensrechten; buiten de Vrijheid regelden de leen- en laatrechten het bezit en het gebruik van onroerend en roerend goed, die de landsheer cq. andere heren erop hadden;

- 3° Heerlen behoorde, ten titel van vrijheid, standenrechtelijk tot de stedengroep; als zodanig nam zij deel aan politieke activiteiten in het gewestelijk Statencollege;
- 4° bij de totstandkoming van autonome stedenverbonden van Brabant-Limburg-Overmaas tijdens de 14e en 15e eeuw sloten zich ook onze vrijheden aan;
- 5° in tijden van oorlog of openbare onveiligheid bewezen onze vrijheden overeenkomstig hun oorspronkelijke bedoeling, hun functionele betekenis. Ik denk hier aan de jaren 1390—1407, toen hertogin Johanna van Brabant onze boerenbevolking in Overmaas wees op de *versterkte woonkernen* op het platteland als oorden van openbare veiligheid. Hertog Anthonis bouwde ze om tot een hechte fortenlinie tegen de militaire druk van onze oostelijke landsheren;

- 6° zolang onze streek in de kwetsbare zône van het intergewestelijke handelsverkeer oost-west en vice-versa lag, fungeerden onze vrijheden ook als veilige rust- en overnachtingspunten. Zij lagen gericht langs of in de nabijheid van de handelswegen. Deze functie zwakte na 1460 af, toen Güllick de Valkenburgse route in meer noordelijke richting welbewust had verlegd met een nieuwe Maasovergang;
- 7° de definitieve klap kreeg Heerlen na het Partagetractaat van 26 december 1661. Men heeft toen nog krampachtig aan zijn vrijheden-status trachten vast te houden. Maar met het verlies van eigen gemeenschappelijke weerbaarheidsmiddelen, verloor het plaatselijk geprivilegieerde woongebied zijn uiterlijke attributen. De vrijheidsstatus verschrompelde tot een historisch begrip en Heerlen verviel tot een dorpse gemeenschap, evenwel tegen zijn wil!

Mirabile dictu hebben de Heerlenaren zelf tegen het einde van de vorige eeuw de overblijfselen van hun walmuren met dynamiet in de lucht laten springen.

Waarmee in laatste instantie het bewijs is geleverd, dat ook rechtsstatuten hun dynamische archiefwaarde verliezen, wanneer ze niet meer gedragen worden door een leefbaar maatschappelijk gericht substraat. Dit alles neemt niet weg, dat Heerlen eertijds zijn eervolle plaats heeft ingenomen in de derde categorie van de laatmiddeleeuwse Standengroeperingen.

L. VAN HOMMERICH

Noten:

1. E. LOUSSE : Staten met en zonder Standen;
in: Tijdschrift van geschiedkundige . . . opzoekingen der provincie Brabant.
Brussel 1960, nr 146, juni-aflevering.
 2. A. W. BIJVANK : Nederland in den romeinschen tijd;
Leiden 1943, II, 473—474.
- H. SCHMITZ : Stadt und Imperium.
Köln in römischer Zeit;
Als „colonia” genoot Keulen o.a. belastingvrijheid en was privaatrechtelijk gelijk gesteld met de romeinse koloniën in Italië.
Köln 1948, I, 125 vlg..
- J. MARQUARDT : Römische Staatsverwaltung;
Leipzig 1881, I (2e druk), 1e Abschnitt: Die römischen Provinzen Germania Superior und Inferior, 271—278.
Een „colonia” kan het karakter hebben van het Italisch of romeinsch recht. Keulen was hoogstwaarschijnlijk een colonia iuris Italici.
Een woonplaats of vicus kon de rang bereiken van municipium of colonia. Beide rechtsstatuten zijn weer ieder onder te verdelen ofwel naar het ius Italicum ofwel naar het ius civium Romanorum. Er waren m.a.w. binnen het „stads”-begrip meerdere differentiëringen mogelijk.

Oostzijde van de zogenaamde Gevangentoren. De op de foto zichtbare Kunradersteen-muurpartij staat in de rooilijn van de voormalige walmuur. Daarvóór lag de brede vestinggracht. De twee vensters in de muur zijn in de tijd, dat het fort geen functie meer had, in de oorspronkelijke blinde muur aangebracht. In een van de vertrekken van dit torengebouw zetelde het Schepencollege van Heerlen, waar ook het archief werd bewaard.

3. J. E. BOGAERS : Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten; Nijmegen-Utrecht 1960.
4. J. J. M. TIMMERS : Romeins Maastricht; in: Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond. Den Haag 1961, 6e serie, jrg. 14, afl. 3, 97—108.
5. Een *vicus*, in romeins-staatsrechtelijke zin, was een dorp, waarin huizen, openbare gebouwen en (of) boerderijen in gesloten bebouwing gelegen zijn. Deze bewoners vormden een gemeente met gedeeltelijke autonomie (zelfbestuur) : zij hadden een eigen gemeentekas, eigen tempel en altaren, namen besluiten in hun „raads“-vergaderingen, kozen jaarlijks hun bestuurders (magistri en aediles), die belast waren met de gemeente-administratie en o.m. de openbare cultus, openbare werken en het plaatselijk politietoezicht (cfr. J. MARQUARDT : o.c., 7—10)
Vele vici zijn van de landkaart verdwenen, toen hun reden van ontstaan en voortbestaan binnen het romeins wegecontrol-systeem zijn betekenis verloor met de ineenstorting van het staatsgezag (cfr. J. BREUER : La Belgique romaine, in de serie „Notre Passé“; Brussel 1946, 64—66).
6. H. PLANITZ : Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen, 1954.
7. Privileges zijn plechtige beloften van de landsheer, waarbij deze aan alle onderdanen of bepaalde groepen van hen rechten verzekert of eigen gezag beperkt. Zie B. HERMESDÖRF : Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse Recht; Nijmegen-Utrecht 1946, 86—87.
8. A. HANSAY : L'oppidum de St. Trond; Revue belge de philologie et d'histoire, januari 1922, 87—90.
A. KEMPENEERS : De oude vrijheid Montenaken; Leuven 1861, 47 nota 1.
9. J. LYNA : Aperçu historique sur les origines urbaines dans le comté de Looz et subsidiairement dans la vallée de la Meuse; in: Bull. Institut archéologique liégeois, LX, 1932 (Tongres), 41.
10. L. van HOMMERICH : Geschiedkundige bijdragen over Heerlen; Overdruk jubileumboek Land van Herle 1950—1960, 50—51.

Over de betekenis van het woord *oppidum* bestaat een veelzijdige literatuur. Sommige schrijvers leggen de nadruk op het *versterkt* karakter van een woonplaats, anderen op de juridische zijde van „stad“ of „vrijheid“; weer anderen geven een combinatie van beiden. Een recente publicatie van A. VERMEESCH over de oppida in Brabant in „Standen en Landen“ XXII, 1961, geeft de meest brede ontwikkeling van deze term aan : een oppidum in de zin van stad of ommuurde stad, van een vrijheid en — in zijn vervalperiode — van een dorp.

Het artikel van W. DE VRIES : „Oppidum en civitas“, in de Verslagen enz. van de vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oudvaderlands recht (Utrecht 1956, XI, nr 2, 276—277) omschrijft een oppidum als een gemeente met stedelijk karakter. Over de omvang van de rechten biedt dit woord geen enkele maatstaf.

De juridische kant van het woord oppidum heeft G. DESMAREZ besproken in het Festschrift für H. Brunner 1910 onder de titel : Le sens juridique du mot „oppidum“ dans des textes flamands et brabançons des XIIe — XIIIe siècles.

A. Vermeesch neemt deze zienswijze kritisch onder de loupe.

F. ROUSSEAU becommentarieert het woord „oppidum” als een „localité affranchie — fortifiée ou non — en possession d'une condition juridique privilégiée (La Meuse et le pays mosan en Belgique, 1932, 130—131).

11. E. J. J. v.d. HEYDEN : Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse Recht;
Nijmegen-Utrecht 1938, 2e stuk, 65.
12. B. H. D. HERMESDORF : Het stadsrecht van Sittard van 1243;
in: De Maasgouw 1947, 84—85.
- M. JANSEN : De oudste vrijbrief van Sittard;
in: Publications de Limbourg;
Maastricht 1876, 109—123.

N.B.: Een heerlijk recht, dat op Sittard bleef drukken, was de verplichte krijgsdienst: „. . . . met hunne wapenen en hunne kosten”. Van een omringing is nog geen sprake; wel van een aarden wal, die de stad omringt.

Men leze ook in dit verband het betoog van

- J. Th. de WIN : Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert;
in: De Maasgouw 1957, afl. 6, kolommen 167—171.

13. C. J. JOSET : Les villes au pays de Luxembourg, (1196—1383);
Brussel-Leuven 1940, 165.
14. W. REINARTZ : Der Streit unter dem Tore der Freiheit Geilenkirchen, anno 1493;
in: Heimatkalender des Selfkantkreises Geilenkirchen-Heinsberg 1958,
37—40.

's-Hertogenrade : cfr. Codex diplomaticus Limburgensis, S. P. ERNST :
Hist. Limbourg, VI, 1847, akte CXIII, anno 1219, 193.

Dat 's-Hertogenrade nog geen volledige stadsrechten bezat, anno 1360, blijkt uit een akte van 11 november van dat jaar (cfr. A. VERKOOREN : Chartes des duchés de Brabant et de Limbourg, enz. III, akte nr 1885. Brussel 1912).

„Copie des privilegien verleent de stadt ende lande van des Hertzogenraedt” van 28 maart 1544 te Brussel (cfr. J. THISQUEN : La coutume ancienne du duché de Limbourg (XVe siècle); Brussel 1958, 48—49).

Daelhem : cfr. J. CEYSSENS : L'ancien pays de Dalhem;
Luik 1904, 14 + nota 1.

- J. CEYSSENS : Les anciens records civils et ecclésiastiques comme sources pour l'histoire;
in: Leodium, Luik 1921, nr 7 en 8, 12.

Herve : cfr. A. de RYCKEL : Histoire de la ville de Herve;
in: Bull. Soc. d'art et d'histoire du diocèse de Liège 1897, XI, 64—69
(charter van 12 augustus 1276).

Hendrikscapelle : cfr. Archives du duché de Limbourg. Privilèges et coutumes, XVIe siècle; Staatsarchief Luik.
Een hierop betrekking hebbende kopie van 1563 begint als volgt : „vuyt die rechten der fryhiet ende borgerij tot Cappell van worde te worde als volgende” (fol. 106 r° — 113 v°).

Aken : franchise anno 1215; cfr. E. v.d. HEYDEN : o.c., 64.

Susteren : „oppidum” anno 1276; Public. . . . de Limbourg 1869.

Urmond : de vrijheid van Urmond, in: Urmond, ondermijnde schoonheid; Gulden reeks van Limburgse monumenten, nr 6, 1957.

15. J. LYNA : Les bonnes villes du comté de Looz;
in: Leodium 1926, 65—76.

A. HANSAY : Le droit de bourgeoisie accordé par la ville de Hasselt à des bourgades lossaines au corps des 14e et 15e siècles;
Overdruk uit de Verzamelde opstellen, Hasselt 1935, bd. XI, 2e afl., 367—396.

J. LYNA : Aperçu historique enz., 54—55.

S. P. ERNST : Codex diplomaticus Dalemensis;
in: Hist Limbourg, V, 326—328.

We kunnen deze opsomming voortzetten met tal van andere vrijheden zoals Eindhoven, Oosterwijk, St. Oedenrode, Tilburg. (cfr. G. SMETS : Henri I, duc de Brabant 1190—1235; Brussel 1908, 209.)

H. HARDENBERG : Het ontstaan van de vrijheid Tilburg;
in: Van Heidorp tot industriestad;
Tilburg 1955, 29—76.

A. MOMMERS : St. Oedenrode van oude tijden tot heden;
Veghel 1928, 18—19.

Voor het *Luxemburgse* gewest raadplege men de dissertatie van C. J. JOSET : Les villes au pays de Luxembourg (1196—1383); Brussel-Leuven 1940.

Voor *Vlaanderen, Brabant, Namen, het stroomgebied van de Boven-Maas* en van de *Moezel* alsmede *Eifel* en *Ardennen* : cfr. O. A. KIELMEYER : Die Dorfbefreiung. Bonn 1932 (dissertatie).

Een zeer goede studie, naar de *beginselen* van vrijheidscharters, is van R. von KELLER : Freiheitsgarantien für Person und Eigentum im Mittelalter. Eine Studie zur Vorgeschichte moderner Verfassungsgrundrechte; Heidelberg 1933 (Deutschrechtliche Beiträge, XIV, H. I).

- 16) L. de MAN : Stad Leuven.

Vie eeuwfeest van de Brabantse Blijde Inkomst 1356—1956.
De wordingsgeschiedenis van onze vrijheden;
Leuven 1956.

E. LOUSSE : Problematiek van de Brabantse Blijde Inkomste 1356—1956.
in: Vrijheid en Recht, 8e jrg., nr 2, 1957.

E. LOUSSE : La Joyeuse Entrée brabançonne du 3 janvier 1356;
Overdruk uit: Etudes suisses d'histoire générale, Bd. 10, 1952, 139—162.

17. De teksten der Blijde Inkomste-charters voor Limburg-Overmaas van de jaren 1356, 1405, 1417—1419, 1430, 1467, 1477 1494—1497, 1515, 1550—1555 heb ik geverifieerd en vergeleken met die voor Brabant. Tijdens het bewind van Filips de Stoute kennen we het Bevestigingscharter voor Valkenburg van 4 mei 1394, de Procuratie van inhuldiging voor de ridderschap van Limburg en alle overige landjes van Overmaas van 25 juli 1396 en het Inhuldigingscharter voor de stad en het land van Limburg van 4 juli 1399.

Artikel 1 van het Blijde Inkomstecharter van Maria van Bourgondië van 1477 somt op : „les villes, franchises et villages d'Outre-Meuse . . .”. De dorpen worden als afzonderlijke groep ná de vrijheden geplaatst. Overigens is de vermelding der dorpen in dit Blijde Inkomstecharter een politieke merkwaardigheid als reactie op het dictatoriale bewind van Karel de Stoute. In het hierop volgend Blijde Inkomstecharter van Filips de Schone worden bij de 3e stand uitsluitend de steden en vrijheden genoemd.

Heerlen gaf in een request van het jaar 1776 aan, bij welke rechtsgroep het thuis hoorde. Hierin leest men de verklaring : „En dat verders in alle oude acten gelesen word: die Vrijheid en Hoofdbanke van Heerle, *evenals de stedekens Daelhem en Hertogenvade* (cfr.

L. van HOMMERICH : Het vrijheidscharter van Heerlen;
in: Miscellanea prof. L. v.d. Essen;
Brussel 1947.

18. Het positief karakter van deze alinea steunt op de archiefteksten, die op de landsheerlijke bede-politiek, met hun administratieve stukken voor Limburg-Oevermaas, betrekking hebben. Ik bedoel de 14e eeuw (gedeeltelijk), de 15e eeuw en de 16e eeuw (grotendeels).
19. Identité des libertés urbains et franchises rurales : zie :
G. SMETS : Henri I, duc de Brabant (1190—1235);
Brussel-Leuven 1908, 321—322; 330—331.
C. J. JOSET : o.c., 163—164.
20. Le village comme tel est le domaine d'un autre : cfr.
C. J. JOSET : o.c., 165.
21. E. J. J. v.d. HEYDEN : Aanteekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht;
Nijmegen-Utrecht, 2e druk, 1938, 58—66.
22. Verklaringen van schout en schepenen van Heerlen i.z. de prerogatieven van het Hooge Officie van Voogd 's Lands Valkenborch, anno 1699; Annales Soc. hist. et archéol. à Maestr., I, 1854—1855, 83—84.
23. De rechtspositie van de Heerlenaren buiten de Vrijheid was niettemin gereguleerd m.a.w. niet aan de *willekeur* van de landsheerlijke ambtenaren overgelaten. Hierover publiceerde ik in de Publications Soc. hist. de Limbourg, Maastricht 1939, 25—65 (dit artikel behoeft verbeteringen en aanvullingen) alsmede in de Miscellanea prof. L. v.d. Essen onder de titel : het vrijheidscharter van Heerlen; Brussel 1947.

Bij wijze van markant gegeven vermeld ik hier nog een authentieke mededeling van Johannes Doeven, schepenen te Heerlen, in een charter van 2 december 1548, waarin hij verklaart : „. . . gemerct Heerl voers. een besondere vryhey ende heerlycheyt es, die nyet schulddych en zijnde tot Valckenborch eenige graenen oft andere chynsen te betaelen ende leveren gelyck zy noyet gedaen en hebben” (Acquiten, Brab. Rekenkamer, alg. rijksarchief Brussel, portef. 1933, nr 9).

De administratieve invoeging van het platteland van Heerlen bij Valkenburg, waarvan ik aanneem dat dit in 1365 zijn beslag kreeg, heeft blijkbaar geen doorvoering tot gevolg gehad van dit soort van vrijheidsbepalende bepalingen, die in het overige gedeelte van het land van Valkenburg wél golden. Dit wordt nog eens bevestigd door de hertogelijke uitspraak, neergelegd in het „Reglement over eenige pointen van beclagen bij de ondersaeten van 't lant Valckenborch, anno 1405 (Brab. Rekenkamer nr 11, alg. rijksarchief Brussel).

De vraag rijst hier, in hoever en op welke terreinen de samenvoeging van de certijds zelfstandige heerlijkheid Heerlen met die van Valkenburg tot stand is gebracht. In de gebiedsoverdracht door hertogin Johanna aan haar neef Filips de Stoute ddo 19 juni 1396 wordt duidelijk een soort twee-eenheid gesuggereerd: „... Falcomont cum Herle ...” (Chartes de Limbourg, Staatsarchief Luik). Waarom deze afzonderlijke vermelding, in geval Heerlen bij Valkenburg was geïncorporeerd? Deze passage kan toch niet als een loutere taalkundige woordenrangschikking worden verstaan in een zo belangrijk staatsstuk.

24. Uit latere archiefstukken weten we, dat te Heerlen een St. Andries- en St. Jobsmarkt gehouden werden. Zou St. Andries nog een herinnering zijn aan Heerlens oudste patroon St. Andreas, apostel, voor het eerst genoemd in een dokument van het jaar 1065?

J. LYNA : behandelt in zijn reeds genoemde studie over de „goede steden” in het graafschap Loon de vraag, waarom de vrijheidsrechten beperkt bleven tot de kleine centrale agglomeratie en derhalve *niet* uitgestrekt werden over het *gehele* jurisdictiegebied van het betrokken schepencollege (blz. 71 en 72).

25. Niettemin zijn er voorbeelden genoeg bekend van steden, die eenzijdig met de wil van de landsheer gesticht werden zoals b.v. Den Bosch (cfr. P. BONENFANT : L'origine des villes brabançonnnes et la „route” de Bruges à Cologne. Revue belge de philologie et d'histoire. Brussel 1953, XXX, nr 2—3. 441).

26. La franchise et la création d'une forteresse :

C. J. JOSET : o.c., 140 note 13.

A. VERMEESCH : o.c., 33—46.

J. LYNA : „Charte de liberté en rapport avec une fortification”,
zie: Les bonnes villes du comté de Loos;
Leodium 1926, 74.

H. HARDENBERG : Romeinse wegen en middeleeuwse geleidrechten tussen Maas en Rijn;
in: Publications ... de Limbourg;
Maastricht 1958—1959, 173—188 (met kaarten).

J. KNAPEN : La route d'Aix-la-Chapelle à Visé;
Overdruk uit: Bull. Institut archéol. liégeois, LXVIII (1950—1951), 5—38.

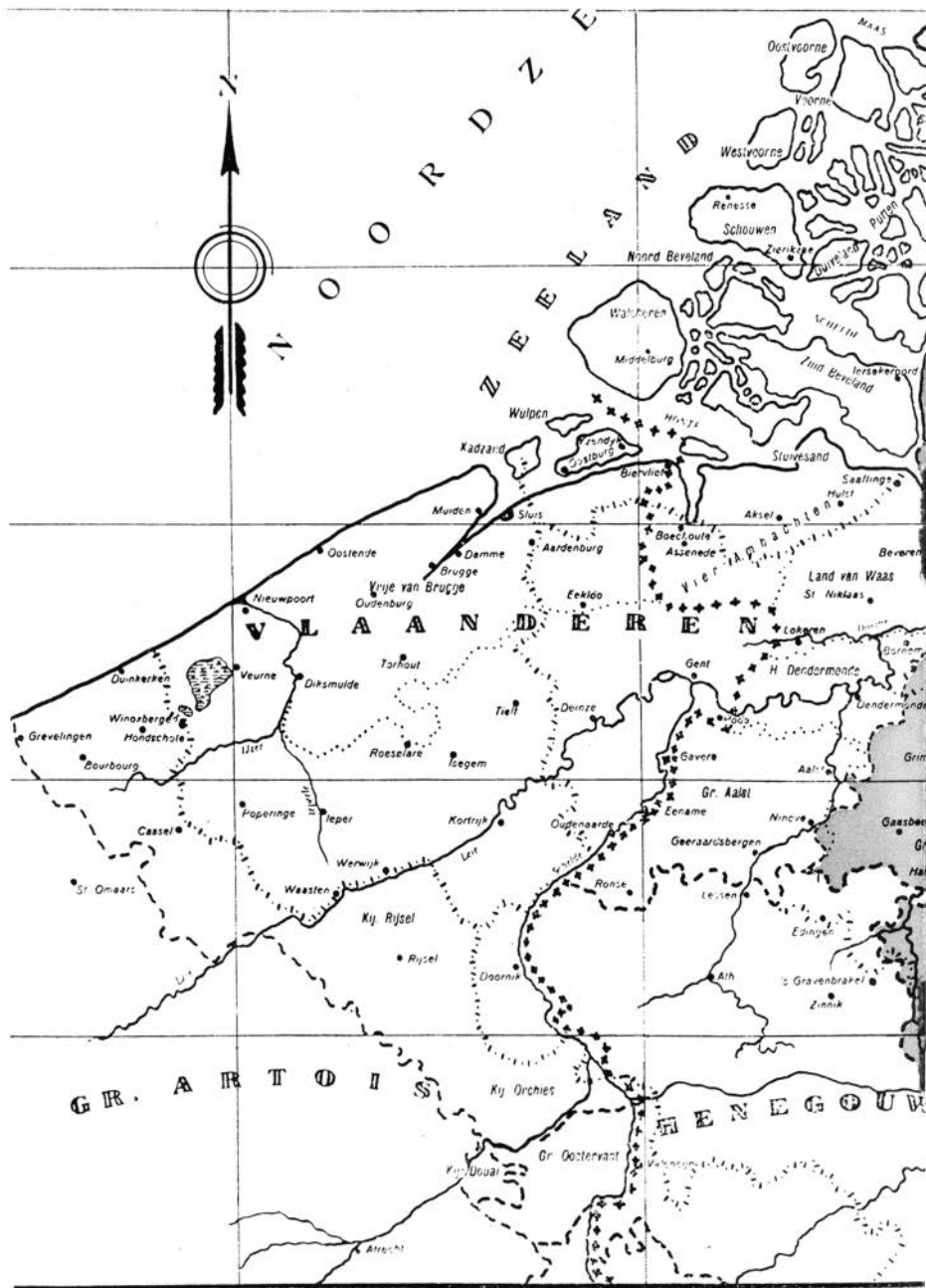
27. C. DAMEN : Was Heerlen een castrum anno 1225?
in: Bull. Land van Herle 1954, 49.

28. *Zoals er stedenfiliatie bestaat, zo ook vrijhedenfiliatie.*

Het meergenoemde boek van prof E. v.d. Heyden is voorzien van een inliggend kaartje van de Nederlanden met aanduiding van Stedenfiliaties. De stadjes Limburg aan de Vesdre, Valkenburg, Daelhem en 's-Hertogenrade staan zonder filiatie aangegeven. Ik zou hierbij ook Heerlen willen plaatsen.

Limburg a.d. Vesdre had anno 1212 een eigen schepencollege. Anno 1263 vormt ze een vrijheid en worden haar inwoners „burgenses” genoemd (J. THISQUEN : o.c., 292).

Tussen 's-Hertogenrade en *Limburg a.d. Vesdre* is vermoedelijk een filiatie aan te nemen. Anno 1219 vaardigde de hertog van Limburg vrijheidsbepalingen uit voor de latengemeenschap van Kloosterrade (S. P. ERNST :

Brabant—Limburg—Overmaas

Op deze landkaart springt de egestellingpositie van het Heerle land duidelijk af. Maastricht behoorde noch tot Limburg noch tot Overmaas, maar was een Heerle land definitief verworven.

Deze kaart

maas rond het jaar 1300.

in het oog. Het land van Valkenburg was toen nog in het bezit van zijn eigen en Luiks-Brabantse stad. Tussen de jaren 1365—1378 zou Brabant Valkenburg is genomen uit de „Geschiedenis van Vlaanderen”, II (Antwerpen-Leuven 1937).

Codex diplomaticus Limburgensis. Hist. Limb., VI, 1847, akte CXIII, 193). Voorts volgde het platteland van 's-Hertogenrade het gewoonterecht van het hertogdom Limburg: „tselve wordt en behoort gehouden te worden noepende de privilegien, usantien ende costuymen des landtz Limborch, gelyck oock alom in de bancken des landtz Hertogenraede geobserveert ende onderhouden wordt”, in: J. THISQUEN : La coutume ancienne du duché de Limbourg (XVe siècle). Brussel 1958, II, 48—51.

Anno 1282 wordt de woonplaats 's-Hertogenrade „oppidum” genoemd. Zou de hertog van Limburg als landsheer van 's-Hertogenrade niet dit vrijheidscharter verleend hebben?

Herve en *Hendrikskapelle* hebben in elk geval filiatie met *Limburg-stad*. Zij gingen daar „ten hoofde”.

Tussen *Daelhem* (onder Visé) en *Heerlen* moet ongetwijfeld filiatie worden aangenomen. Beide gebiedsdelen hebben lange tijd behoord tot hetzelfde besturend gravengeslacht van Ahr-Hochstaden. We zagen reeds, dat Heerlen zich met zijn vrijheidsstatus beriep op Daelhem. Beide stadjes hadden St. Pancratius tot patroon (eigen kerkenrecht van het besturend geslacht). De zeer kundige historicus van het land van Daelhem weet niet te vermelden, *wanneer* Daelhem-stad zijn privileges gekregen heeft. Hij spreekt alleen van een bevestiging hiervan door hertogin Johanna van Brabant rond het jaar 1360. Ook van Heerlen is het tijdstip van de verlening van zijn privilege onbekend. Systematische onderzoeken in de archieven van de hertogen van Brabant te Brussel en in het limburgse archievenbezit van het Staatsarchief te Luik hebben geen resultaten opgeleverd. Het is bijna wel zeker, dat Daelhem zowel als Heerlen hun charter van hun gemeenschappelijke heren, de graven van Ahr-Hochstaden, gekregen hebben. Deze filiatie moet derhalve vanuit het Rijnland opgebouwd worden.

Wanneer en van wie kreeg de *stad Valkenburg* zijn handvest?

EBERHARD QUADVLIEG neemt aan, dat zulks in de loop van de 13e eeuw is gebeurd (zie zijn bijdrage: Monschau Stadtwerdung 1352 und der Monschau-Valkenburger Erbfolgestreit; in: Monschau 1356—1956 Stadtwerdung, 49). Heeft Valkenburg filiatie met Heinsberg via zijn heren uit dit Huis? Heinsberg-stad had vóór 1144 reeds een soort omwalling. In het jaar 1254 wordt het als „oppidum” genoemd (LACOMBLET : Urkundenbuch... Geschichte Niederrheins, II, akte nr 400, 215). S. CORSTEN : Ursprung u. werden der Stadt Heinsberg im Mittelalter, in: Heinsberg 700 Jahre Stadt 1956, 9—24.

Een filiatie tussen Valkenburg en Limburg-stad is moeilijk aan te nemen. Valkenburg ging in latere tijden in elk geval in beroep bij het hoge Limburgse gerechtshof (cfr. A. MINDER : Un mémoire de 1766 relatif aux empiètements du conseil de Brabant sur la juridiction de la Haute Cour de Limbourg 1355—1766. Mémoire de Pierre Olivier Albert de Lassaulx. Conseil privé. Régime autrichienne, liasse 470. Alg. rijksarchief Brussel).

29. O. KIELMEYER laat de vervalperiode van onze Vrijheden beginnen rond het jaar 1550. Zie zijn geciteerde studie, blz. 200—204.

Literatuur over Heerlens vrijheid en fort :

- L. van HOMMERICH : Verslag nopens een onderzoek naar de functionering der gewestelijke Statencolleges van het hertogdom Limburg en van de drie landjes van Overmaas tijdens de 14e en 15e eeuw; in: Land van Herle 1951, 105—111.

- W. LINDELAUF : De vestingpoorten van Heerlen;
in: Land van Herle 1952, 113—125; 1954, 35—36.
- C. J. SIJSTERMANS : Strijd om de vesting Herle;
in: Land van Herle 1954, 21—27.
- L. van HOMMERICH : Historische achtergrond van het stormen.
Had deze volksvermakelijkheid een historische achtergrond?
Beknopte chroniek van de vesting Herle;
in: Land van Herle 1954, 28—32.
- N. en G. TUMMERS : Het resultaat van speurderijen in en rond de Schelmentoren. Gewelfgangen van de oude vesting;
in: Land van Herle 1954, 32—34.
- C. DAMEN : Was Heerlen een castrum anno 1225?
in: Land van Herle 1954, 49—50.
- J. J. JONGEN : Het hertogdom Limburg;
in: Land van Herle 1958, 78—80.
- L. van HOMMERICH : Enige posten van gemeentelijke uitgaven i.v.m. de versterking van het Heerlens fort, begin 80-jarige oorlog;
in: Jubileumsboek Land van Herle 1950—1960, 34—43.
- L. van HOMMERICH : Heerlen eertijds een stadje met vrijheidsrechten;
in: Jubileumsboek Land van Herle 1950—1960, 49—55.

Bijlagen

Aan de Eedele Mogende Heeren
Raeden van Staeten der
Vereenighde Nederlanden.

Geven met behoorlicke reverentie te kennen Schout Schepenen en Geswooren Gemeensmannen der Hoofbancke Heerle, Landen van Valckenborgh Overmaesen, hoe dat van alle inmemoriale tijden hun suppliants Vrijheits versien geweest is met drie poorten tot hunder bewacringhe ende mede van 't kerckhof, waer op d' ingesetenen in alle voorvallene troubele tijden en noch lest in de Munstersche oorloghe hunne personen en goederen geretireert oock als doen den viant groote afbreuck gedaen welcke voors. poorten nu alle sijn vervallen ende met een cleynigheyt wederom soude cunnen gerepareert worden. Soo versoecken sij supplianten seer onderdanighlyck, dat UEd. Mo. Heeren, den Heeren Rentmeester van de Domeynen gelive te autoriseren om de vors. poorten wederom in behoorlicke reparatie te brengen ofte wel hun supplianten daer toe een seckere somme te suppediteren.

T'welck doende etc.

A° 1670.

Vryheid Herle.

„Item aen de pastorale huysingh den Coolhoff reynt oost noord Gerard Penners, westnoord den kerckhof, zuyd den kerckhofs muer 17 roeden, maer N.B. desen laetsten post gelegen is op den kerckhoff, als vryheijt, en van ouden tyden af geenen schat betaelt en heeft.

actum Herle den 20 Meert anno 1754.

Arn. Morees pastor aldaer.

Extract uyt de meetingh der pastorale landeryen van Herle, die in erfpaghting heeft den Roomspastor van Herle Ar. Morees.

Aen

Lands Valkenborg Partage van H.H. Moog.
de WelEdele Gestr. Heere Lt. Voogd des

Geeven eerbiedig te kennen die onderg. inwoonders van den Kerkhoff tot Heerle. Nadat hun van wegens UWelEdele aenbevolen is om die tituls van hunne vrijdom in corweijen en wagten over te brengen

waeromtrent

sij die eere hebben onderdanigst te vertoonen, dat den Kerckhoff van Heerle met wall en poorten omgeven van ouds een fort ware, meermals belagert als laestens nog 1542 teste jurio door de Gulixe ende Cleefse. . . . en vervolgens nog in nadre tijden gedient heeft tot retirade der omliggende boeren en hun vee tegens en partie bleue.

En dat verders in alle oude acten gelesen word: *Die Vrijheid en Hoofdbanke van Heerle, even als die stedekens Daelem en HertogenRaede.*

Aenmerkelyk is ook dat bij generalen aenbreng der goederen anno 1754 den enclos van voors. Kerkhoff is vrij gebleven, self in die reele lasten sijnde overigens niet over een half bonder in extensie.

Alwaer heden niet meer als twee peerden gestelt worden en voor heenen 3 à 4. Soo sal UWelEdele Gestr. gelieven te considereeren, dat sulx geen object kan maaken tegens misschijn 1500 in de Banke van Heerle.

Wanneer dan UWelEed. eenige attentie will geven op die neffensgaande declaratiens, dewelke provisioneelyk hier bij gevoegt worden.

Soo gronden die vertoonders hunne vrijheid op eene immemorale possessie. Vertrouwende dat UWelEdele Gestr. na het exempel der voorigen Heeren Voogden Brull, Heldevier en Pesters die vertoonders sal laeten van deselve jouisseren sonder egard te nemen op ongerusde aenbrengers.

't Welk doende

Fredrikus Schepers

W. Bloem in naam van mejjn moder

Dit is de merk + van Lemmen Merkelbag

G. Penners

Dit is de merk + van Arn. Dautzenberg

Casper Jongen

Andreas Ausen.

Raakende den vrijdom gepretendeert
dor de bewoonders van den Kerkhof
te Heerle 1776.

De Vryheid van Heerlen.

„..... zynde het voors huys (1) vry en onbelast en zulx ook met die vryheid dewelke de eigendommers van de kerkhofs huizen pretendeeren.”

(1) gelegen op den kerckhof tussen Jacob Keularts en Johan Obels.
Anno 1788 Mei 15

Uit het Archief der Landen van Overmaas.
Gichtregisters Heerlen. blz. 26.

Akte 187. Notaris J. G. SCHAESBERG

6 December 1793 verklaarde HENDRICUS SCHEEPERS, oud 87 jaeren, inboorling en inwoonder van den Dorpe Heerlen, ter requisitie van de respective inwoonders en geerffdens van het KERKHOF alhier, hoe dat het hem nog zeer

wel geheugd en kennelijk is, dat het Kerkhof van den Dorpe Heerlen, omringt geweest is met eene hooge walmuur, voorzien met poorte en vliegende, of ophaal Brug, ten eijnde omme voorz. Kerkhof, en inwoonders van dien, voor alle stroopparthijen, bijzonders in oorlogtijd te beveijligen, zo als dan ook voorz. poort s'nags gesloten, en de brugge opgehaalt wierde, Dat omtrent nu over de 30 jaeren geleeden, voorz. muur, beneffens het daerop gestaan hebbende schilderhuys, op eene zekere hogte afgebrooken is geworden, als meede de voorz. valbrug vernietigt geworden is, Dat meede omtrent den jaere 1787 of 1788 de wal of Kerkhofsmuur ter westzijde van het Pastorael huys nog verders afgebrooken is, waardoor het voorz. Kerkhof onaanzienlijk en onveilig is gemaakt geworden, Dan dat *het Kerkhof voorm.* van immemoriaele tijden herrewaerts, *altoos vrij van wagten, corveijen en verdere diensten en lasten geweest is*, en dat den declarant ook uijt den mond van zijne ouders en grootouders, noejt anders gehooft heeft, als *dat voorz. Kerkhof deeze vrijhijd van ouds en immemoriaele tijden herrewaerts geexerceert heeft gehad*, ook noojt, het zij in eigener perzoon, het zij uijt den mond van oude of andere lieden, gehooft te hebben, dat de inwoonders van den Kerkhof, in *voorz. hunne vrijheid van wagt* etc. verhindert of gestoort veel minder ter contrarie geconstringeert zijn geworden, maar in deeze geruste possessie altoos geweest zijn, tot nu omtrent over 14 daegen geleeden, als wanneer D Heer Vice-Schouth deezer HooftBanke J. H. LAMBERTS de inwoonders van voorz. Kerkhof, tot het doen van wagten gecommandeert heeft gehad en bij panthaeling daartoe heeft willen constringeeren. Voorts verklaarde hij, de situatie van muur, schilderhuys, poorte en valbrugge en afbreeken van dien met zijn eigene oogen gesien te hebben.

Akte 218. Notaris J. G. SCHAESBERG

4 Februari 1794 verklaarden ter requisitie van de gezaemenlijke inwoonders en beerdens van het Kerkhof van den Dorpe Heerle JACQUES MEENS, oud in 't 63ste jaar, SERVAES JUNEMAN, oud 71 jaeren, JOHANNIS LOUPPEN, oud 65 jaeren en dan PAULUS ALLELEEN, resp. inwoonders der Dorpe van Heerlen, hoe dat het hun zeer wel geheugd en kennelijk is, dat *het Kerkhof van Heerlen* voortijds is omzingelt geweest met eenen grooten sterken walmuuren, voorzien met slietende poorten en walbrugge, den welken bij Nagt en ontijden gesloten wierden het voort. Kerkhof beveijligte, Dat in den jaeren 1787 of 1788 een seeker gedeelte van deeze muur ter Westzijde van den Pastoraet is worden afgebrooken, verklaerende de gezaementlijke compten verders, de daegen hunnes leevens, nog door hun zelfs, nogte door hunne ouders, nogte door iemand anders noijd of oijt gehooft te hebben, *dat de inwoonders van het Kerkhof oijt eenige wagten, togten of corveijen gedaan hebben* ofte daartoe gecommandeert zijn geworden, maar ter contrarie eenen vrijhijd van dien, van ouds herrewaerts geexerceert en gepossioneert hebben, zonder daarinne door iemand hoe genoemd (hun declaratens weetens) zijn worden geturbeert ofte gestoort.

In een ongedateerd latijns handschrift, berustend in het bisschoppelijk archief te Roermond, treft men een beschrijving aan van de middeleeuwse kern van Heerlen. Midden in de vesting staat de kerk: „in medio arcis templum positum *Sto Pancratio dedicatum templum solidum habet concamerationem supra quam, tamquam asylum, conclavia extitisse memini multa*”. De onbekende ooggetuige geeft deze kamertjes een speciale benaming n.l. zij zijn als een asyl, een toevluchtsoord te beschouwen.

Voorts zegt het manuscript, dat er twee torens stonden, een „*turris alta major*” (een hoge) en een „*turris minor*” (een lagere), dat wel de Gevangentoren of voormalige Schepenbankstoren moet zijn. Met betrekking tot de donjon noemt hij het jaartal 1394 : „*turris alta major sub anno 1394*”.

* *

Heeft er ooit een Graafschap Amstenrade bestaan ?

In 1654 werden de tot heerlijkheid verheven banken Oirsbeek en Brunssum verenigd met de heerlijkheid Geleen tot het Graafschap Amstenrade”, zo zegt de onbekende schrijver in zijn, in vergelijking tot de overige inhoud toch wel magere bijdrage, onder het opschrift: „Amstenrade” in het Jubileumboek 1950—1960 van de Historische Kring : Het land van Herle (blz. 205). Ook andere auteurs van bijdragen in genoemd boek spreken herhaaldelijk over het graafschap Amstenrade (b.v. blz. 192 en 216). Toch heeft er naar ons gevoelen nooit een graafschap Amstenrade bestaan. In het hierna volgende zullen wij trachten onze opvatting aannemelijk te maken.

* *
*

Op 26 februari 1664 verschijnt voor het souverain leenhof te Brussel Herman Altorff, gevolmachtigde van Arnold Huyn en legt de volgende stukken over :

- 1) Een akte gegeven te Madrid 16 mei 1654, door Filips IV, koning van Spanje, inhoudende de verheffing van de heerlijkheid Geleen tot graafschap, onder voorwaarde dat binnen een jaar na de datum der akte dezelve op straffe van nietigheid zal worden voorgelegd aan de eerste wapenkoning ter registratie.
- 2) Een stuk waarbij Arnold Huyn verzoekt geen gevolgen te verbinden aan het niet nakomen der onder no. 1 genoemde voorwaarde, waarop bij apostille dd. 5 sept. 1663 gunstig wordt beschikt.
- 3) Een akte gedagtekend Brussel 20 december 1663, waarbij aan de graaf van Geleen wordt toegestaan zijn graafschap, op grond van het in de stichtingsakte gegeven verlof, met andere bezittingen uit te breiden.
- 4) Een stuk als onder no. 2 genoemd waarop een gunstige beschikking wordt gegeven bij apostille d.d. 26 jan. 1664.

Nadat deze stukken waren bestudeerd, heeft Herman Altorff in naam van de graaf van Geleen verhef der lenen gedaan en de gewone rechten betaald. Daarna zijn al deze stukken geregistreerd in het register der lenen van Brabant.

Van genoemde registratie, die is ingeschreven op folio 232 verso van het register no. 108 des archives de la cour feudale de Brabant (Algemeen Rijksarchief te Brussel), ligt een authentiek afschrift voor ons. Laten wij aan de hand van dit afschrift de stukken nader bekijken.

Wij geven eerst de inhoud van de stichtingsakte van het graafschap Geleen voor zover die voor ons doel nodig is, met daarnaast een proeve van vertaling.

Philippe par la grace de Dieu roy de Castille etc.

Nous avons fait et créé icelluy messire Arnoult Huyn comme le faisons et créons par ces presentes comte, consentons et permettons qu'il puisse et pourra porter la dict tiltre de comte de sa terre et seigneurie de Geleen situé au Pays d'outre meuse avecq haute moyenne et basse justice qu'avons erigé et erigeons par ces presentes en comté avecq ses appendances et dépendances, hauteur jurisdiction et revenuz y appartenans audit messire Arnoult Huyn et ce qu'il y voudra encor adjouster, unir et incorporer à l'advenir en augmentation et pour grand lustre d'icelle seigneurie pour par luy ses hoirs et successeurs, masles et femelles en linge directe et legitime tenir doresenavant héréditairement et à tousjours le dit tiltre de comte immédiatement de nous noz hoirs et successeurs

Item que ce qu'a l'advenir sera adjouste uni et incorporé audit comté n'en pourra après estre séparé demembré ou esclisé par le dit comte de Geleen ni ses successeurs par succession, testament ou autre contract

Wij zien uit het vorenstaande dus, dat er in 1654 heel iets anders gebeurde, dan wat de schrijver in het Jubileumboek ons wil doen geloven. Amstenrade kwam er niet aan te pas en evenmin de tot heerlijkheden verheven banken Brunssum en Oirsbeek. Slechts de heerlijkheid Geleen werd tot graafschap verheven.

Uit de tekst van het door ons gepubliceerde document blijkt ook, dat Arnold Huyn andere bezittingen aan zijn graafschap kon toevoegen. Tot deze toevoeging ging hij over in 1663, zoals is af te leiden uit de akte die wij hiervoor onder no. 3 noemden en die wij, wijl zij ook Amstenrade vermeldt, in haar geheel laten volgen in het oorspronkelijke Frans met daarnaast wederom een proeve van vertaling.

Les cheff trésorier general et commis des domaînes et finances du Roy consentent et accordent (en tant qu'en eux est) que le contenu au blancq de ceste soit furny et accomply en la mesme forme et manière que sa

Philips bij de gratie Gods Koning van Castillië enz.

Wij hebben benoemd en verheven voornoemde Jonker Arnold Huyn, zoals wij hem benoemen en verheffen bij deze tot graaf; staan toe en veroorloven, dat hij vermag en zal vermogen genoemde graventitel te voeren van zijn landgoed¹⁾ en heerlijkheid Geleen gelegen in het land van Overmaas met hoge, middele en lage Justitie, die wij hebben verheven en bij deze verheffen tot graafschap met alles wat er toebehoort en er van afhankelijk is, hoogheid, rechtsmacht en inkomsten, genoemde Jonker Arnold Huyn toebehorende, alsmede wat hij er in de toekomst aan zou willen toevoegen, er mee verenigen en er bij inlijven tot verheffing en grote luister van genoemde heerlijkheid om door hem, zijn erfgenamen en opvolgers, mannelijke en vrouwelijke in de rechte en wettige lijn, voortaan genoemde graventitel erfelijk en voor altijd te houden rechtstreeks van ons, onze nakomelingen en opvolgers

Evenzo dat wat in de toekomst aan genoemd graafschap zal worden toegevoegd, er mee verenigd en er bij ingelijfd niet meer zal kunnen worden afgescheiden, verbrokkeld of afgesplitst door genoemde graaf van Geleen, noch door zijn opvolgers bij erfopvolging, testament of andere overeenkomst

Het hoofd van de generale Thesaurie en de commiezen der domeinen en financiën van de Koning staan toe en vergunnen (voor zover het hen aangaat) dat de open gelaten ruimte dezès worde beschreven en ingevuld in

Majesté le veut et mande estre fait pour Iceluy blancq et particulièrement qu'ensuite de la clause y continue par laquelle il est permis au comte de Gheleen de pouvoir augmenter sa dicte comté et d'y incorporer d'autres terres et seigneuries pour plus grand lustre d'icelle consentent que la dite comté de Gheleen consistera desormais au bancq et seigneurie de Gheleen, Spaubecq, le bancq et seigneurie d'Oirsbeke d'Amstenraedt, Merkelbach, Bingenraedt etc. le bancq et seigneurie de Bronssem de Jabach et Schinveld avecq tout ce que le dit comte ou ses successeurs voudront joindre a trois lieues aux environs le tout avecq leurs haulteurs jurisdictions, hameaux appendences et dependences et annexes pour estre la dite comté composée des pieces que dessus, estre relevées de sa Majesté comme ducq de Brabant en ung seul et plein fief et condition toutesfois que ce nonobstant le dict comte et ses successeurs seront tenez d'en payer autant de hergewaydes droicts seigneuriaux de relieff comme cy devant ont esté payez pour chasque terre et seigneurie appart. Faict à Bruxelles au conseil des dites finances sous les seinqs manuels des dits chieff tresorien general et commis d'icelles le vinqtiesme de décembre 1600 soisante trois

(S.) P. Dennetiers
A. Arscamp
Vandenwouwer
P. de Brecht

dezelfde vorm en wijze zoals zijne Majesteit het wil en gelast, zijnde dit voor voornoemde, open ruimte voornamelijk geschied met betrekking tot wat voortspuit en samenhangt met de bepaling volgens dewelke het aan de graaf van Geleen is toegestaan om zijn genoemd graafschap uit te breiden en er andere landgoederen en heerlijkheden bij in te lijven tot zijn groter luister; staan toe, dat genoemd graafschap Geleen voortaan zal zijn samengesteld uit de bank en heerlijkheid Geleen Spaubeek, de bank en heerlijkheid Oirsbeek Amstenrade, Merkelbeek, Bingenrade enz., de bank en heerlijkheid Brunssum, Jabeek en Schinveld met alles wat genoemde graaf of zijn opvolgers zullen willen toevoegen binnen drie mijlen in de omtrek, alles met hun hoogheid, rechtsmacht, gehuchten en wat er toebehoort en er van afhankelijk en er mee verbonden is zijnde genoemd graafschap samengesteld uit bovenbedoelde onderdelen wordende het verheven van zijne Majesteit als hertog van Brabant als een enkel en vol leen echter onder voorwaarde dat niettegenstaande dat, genoemde graaf en zijn opvolgers zullen gehouden zijn evenwel heergeweide en heerlijkheidsrechten te betalen van het verhef als eertijds werd betaald voor ieder landgoed en heerlijkheid afzonderlijk. Gedaan te Brussel in de raad van genoemde financiën onder de handtekingen van genoemd Hoofd der Generale Thesaurie en commiezen de twintigste december 1600 drie en zestig.

(w.g.) P. Dennetiers
A. Arscamp
Vandenwouwer
P. de Brecht

Het moge duidelijk zijn, dat uit bovenstaande stukken blijkt, dat Amstenrade werd ingelijfd bij het graafschap Geleen en dat het daarvan niet meer kon worden gescheiden hoe dan ook. Wij moeten dus concluderen, dat er van een graafschap Amstenrade nimmer sprake kan zijn geweest.

Wat dan te denken van het boekje, dat reeds door Jos Habets in zijn geheel in de oorspronkelijke Franse tekst werd gepubliceerd ²⁾ en waarvan door de anonieme auteur een gedeeltelijke Nederlandse vertaling in het Jubileumboek werd opgenomen? Daarin wordt toch met zoveel woorden over het graafschap Amstenrade gesproken!

De schrijver van het Jubileumboek zegt zelf, en terecht, dat het werd uitgegeven om gegadigden, die interesse hadden voor de door de prins de Ligne in 1778 te koop aangeboden goederen in het tegenwoordige Zuid-

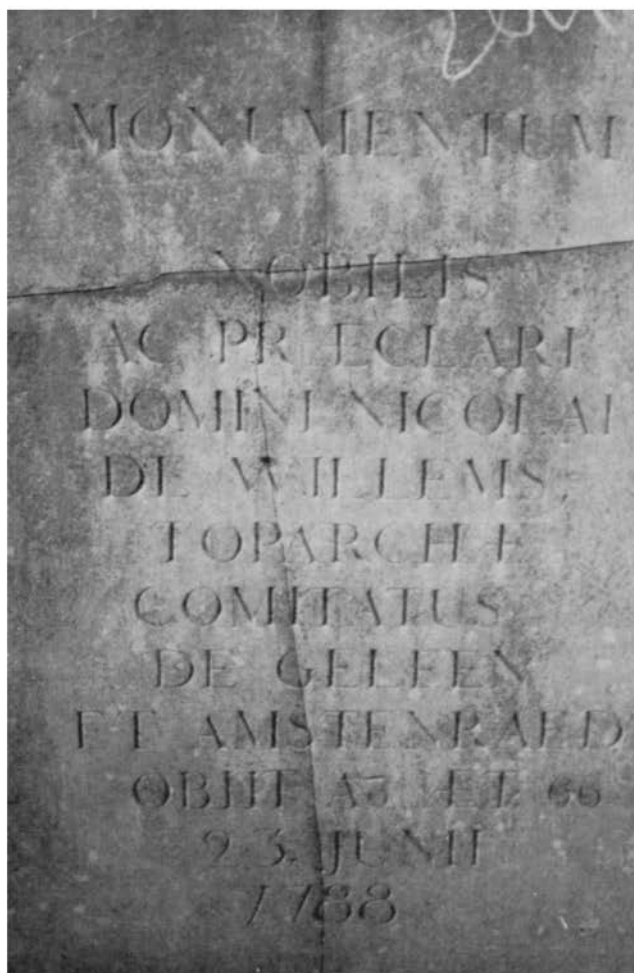
Limburg, in te lichten. Wij kunnen de inhoud als historische bron derhalve niet hoger aanslaan, dan die van de advertenties in onze dagbladen. Het is dus zaak er een kritisch gebruik van te maken. Dit is naar het ons voorkomt niet altijd geschied.

* *
*

Over de graventitel der familie Huyn willen wij nog een paar opmerkingen maken. Uit de akte van 16 mei 1654 hebben wij gezien, dat op dat tijdstip de Spaanse Koning Arnold Huyn tot graaf verhief. Toch voerde hij al eerder de graventitel. Immers als Philips IV 11 aug. 1649 aan Arnold Huyn stad en land Wachtendonk overdraagt noemt hij hem in de akte comte de Huyn (graaf van Huyn)³). Een tweede geval leren wij kennen als op 14 nov. 1654 bij het leenhof te Valkenburg een tweetal akten worden aangeboden ter realisatie⁴). De inhoud dezer akten kan hier onbesproken blijven, maar wel interesseert ons de wijze waarop Arnold Huyn wordt betiteld in de eerste dezer akten, die dateert van 23 juni 1650, dus nog vóór de verheffing van Geleen tot graafschap. In de aanhef der akte, die Arnold Huyn wel niet met eigen hand zal hebben geschreven, wordt hij genoemd Arnoldt Wolffgang grave von Huyn ende Geleen. Deze titulatuur is beslist incorrect, omdat zoals wij weten Geleen eerst in 1654 tot graafschap werd verheven. Arnold Huyn tekent dan ook niet zo. Onder de akte staat de handtekening : Arnoldt grave von Huyn zu Geleen. Zelf voert hij dus de graventitel slechts van zijn naam, zoals ook de Koning hem betitelde in de zo juist genoemde akte van 1649.

Om een verklaring te vinden voor het reeds vóór 1654 voeren van de graventitel moeten wij ons een ogenblik verdiepen in het leven van Godfried Huyn, een oom van Arnold. Deze Godfried trad in de Duitse orde en bracht het tot landscommandeur van Aldenbiesen. Bekwaam officier als hij was, klom hij op tot maarschalk der keizerlijke legers en om zijn verdienste te belonen verhief keizer Ferdinand III hem en zijn hele familie in de rijksgravenstand⁵). Het verlenen van de graventitel aan Godfried en zijn hele familie is wel zeker. Dit wordt ook gereleveerd in de akte van 1654, n.l. in een gedeelte dier akte dat wij niet hebben medegedeeld, maar wanneer dit is geschied, is onzeker. Drs Schrijnemakers zegt op de ene plaats dat de verheffing tot graaf geschiedde \pm 1639 en op een andere plaats in 1639⁶). Intussen staat vast, dat hij in 1638 reeds graaf was, want op de buitenmuur van de kerk te Aldenbiesen bevindt zich een inschrift uit 1638 waarin Godfried graaf genoemd wordt.

Wie zou menen, dat Amstenrade mogelijk aan deze Keizerlijke verheffing der familie Huyn in de Rijksgravenstand, de hoedanigheid van graafschap zou kunnen ontlenen moeten wij teleurstellen. Een rijksgraaf kon alleen als zodanig een graafschap bezitten, indien hij het rechtstreeks van de Keizer in leen hield. Dit kon met Amstenrade niet, dat tot de heerlijkheid Oirsbeek behoorde, terwijl die heerlijkheid weer een leen was van de hertogen van Brabant als graven van Valkenburg. Daar de Huyns dus

Grafmonument van Nicolaes Willems.

op hun bezittingen de rijksgraventitel niet konden vestigen en ook niet gevestigd hebben, zal Arnold Huyn aan de Spaanse Koning de benoeming tot graaf verzocht hebben; welk verzoek werd ingewilligd door hem tot graaf en Geleen tot graafschap te verheffen.

Overigens draagt de verdere geschiedenis van het graafschap Geleen een eigenaardig karakter.

Als Maria Dorothea vorstin van Dietrichstein geboren van Salm, kleindochter van Arnold Huyn, haar testament maakt, benoemt zij tot haar universele erfgename haar nicht Elisabeth van Salm, die met Prins Claudius Lamoraal de Ligne gehuwd was. Zij vermaakt haar al haar „Herrschaften und guetter als nemblichen Gleene und Amstenrath, Stadt und Landt Wachtendonck mit allen appertinentiën” 7).

Van een graafschap is in deze testamentaire beschikking geen sprake meer en als op 6 febr. 1779 de koopakte wordt opgemaakt door notaris A. J. I. van Bempde te Brussel waarbij N. Willems van prins Charles de Ligne koopt, de met zoveel ophef geannonceerde twee graafschappen, dan blijkt de notaris, zoals ook verwacht mocht worden, heel wat voorzichtiger, dan de opsteller van het boekje dat bedoeld was om gegadigden in te lichten. In de koopakte staat n.l. dat gekocht worden „Les seigneuries de Geleen, Spaubeek, Amstenraede, Oirsbeek, Brunssum, Bingelraede, Merckelbeek, Jaebeek et Schinvelt, nommés vulgairement sous le nom de comté de Geleen et Amstenrade”⁸). (De Heerlijkheden Geleen . . . en Schinveld in de volksmond genoemd onder de naam van graafschap van Geleen en Amstenrade.)

Ook hier dus weer geen sprake van een graafschap: alleen door de volksmond mag in deze officiële akte daarvan nog gewag worden gemaakt.

Als Nicolaas Willems echter zijn testament opstelt komen er weer twee graafschappen te voorschijn. Het testament begint immers als volgt : „Moi soussigné Nicolas Willems, seigneur des comtés de Geleen et d'Amstenraedt etc.”⁹). (Ik ondergetekende Nicolaas Willems, heer der graafschappen Geleen en Amstenrade enz.). En om de verwarring nog groter te maken blijkt er niet eens overeenstemming te zijn tussen de tekst van de overlijdensakte van N. Willems en de tekst van zijn grafmonument. De overlijdensakte vermeldt immers dat Willems was: toparcha comitatum de Amstenraed et Geleen (heer der graafschappen (meervoud!) Amstenrade en Geleen), terwijl zijn grafmonument van hem zegt dat hij was: toparcha comitatus de Geleen et Amstenraed (heer van het graafschap (enkelvoud!) Geleen en Amstenrade).

Uit het geschutter met de benamingen voor het door Filips IV in het leven geroepen graafschap Geleen blijkende uit het testament van Maria Dorothea van Salm en de latere door ons genoemde bewijsstukken, blijkt naar onze mening een grote onzekerheid bij de handelende personen omtrent de juridische status van de goederen die krachtens de akten van 1654 en 1663 deel van het graafschap Geleen uitmaakten. Wij laten het gaarne aan deskundigen inzake het feodale recht over, om in deze enige klaarheid te brengen. Met name zou opgehelderd moeten worden of na de dood van Maria Dorothea van Salm, de laatste afstammeling in rechte lijn van de eerste graaf van Geleen het graafschap nog is blijven bestaan en zo ja, of haar opvolgers — de van Gent geboortige niet adellijke burger Willems was in ieder geval zo verstandig het niet te doen — dan nog wel gerechtigd waren de titel van graaf van Geleen te voeren. Hoe het antwoord der deskundigen op deze vragen ook moge uitvallen: aan onze conclusie, dat Amstenrade nimmer een graafschap was, kan dit antwoord niets veranderen.

* *

Eer ik dit opstel beëindig zou ik nog iets willen zeggen in samenhang met het hiervoren als stuk 2 aangeduide document.

Als reden waarom hij de akte van verheffing van zijn heerlijkheid Geleen tot graafschap, niet voor het verstrijken van de voorgeschreven tijd aan

de eerste wapenkoning heeft aangeboden, voert Arnold Huyn aan, dat hij toen hij aanvankelijk tot aanbidding heeft willen overgaan, de wapenkoning afwezig was, omdat deze de orde van het guldenvlies moest gaan brengen aan de Duitse Keizer en dat later onderhandelingen over het partage tractaat waren begonnen, zodat hij heeft willen wachten om niet de kans te lopen zijn graventitel te vestigen op gebieden die na afloop der onderhandelingen niet meer onder de souvereiniteit van de Koning zouden behoren.

Wij weten, dat uiteindelijk bij het sluiten van het partage tractaat zowel Geleen als Amstenrade Spaans bleven. Het is opvallend, dat alle gebieden waar machtige geslachten of invloedrijke kloosters belangen hadden Spaans gebleven zijn. Behalve Geleen en de andere bezittingen der Huyns in Zuid-Limburg bleven o.a. Spaans Schaesberg, waar de invloedrijke baronnen (later graven) van Schaesberg hun stamzetel hadden, Hoensbroek waar de latere markgraven (markiezen) Hoen zu Broeck zetelden, het deel van het land van Rode waarin Rolduc was gelegen en waar de met vele connecties gezegende abt Lamberti zijn invloed deed gelden en het klooster van St Gerlach waarvoor zelfs een enclave in het Staatse land van Valkenburg werd geschapen, waarschijnlijk door de invloed van de priorin jonkvrouwe Agnes Hoen van Cartils en haar verwanten en de invloed van de verwanten van haar adellijke medezusters.

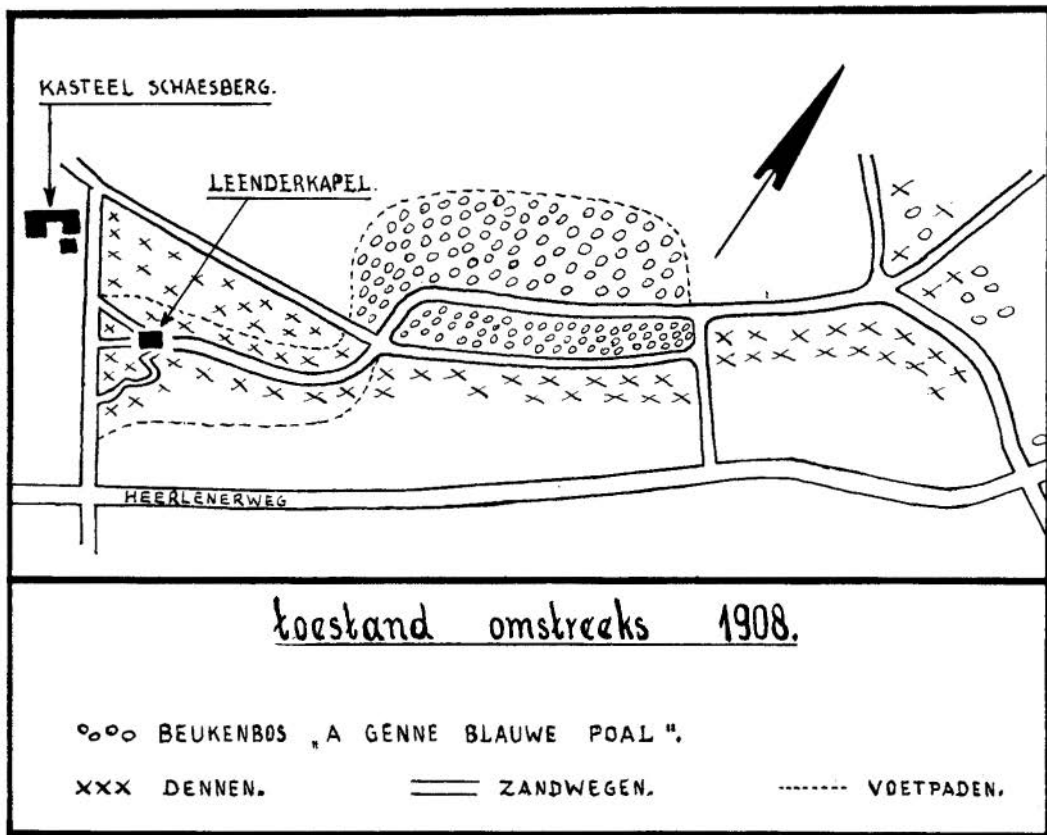
Dat al deze grotere of kleinere potentaten hun invloed hebben aangewend om bij de deling der landen van Overmaas onder die souvereiniteit terecht te komen waarin zij het meeste vertrouwen stelden is begrijpelijk, maar onderling begrepen zij ook, dat de stijging van de kans van de een om zijn zin te krijgen, automatisch de daling van de kans van de ander tot gevolg moest hebben. Dit schijnt ook onderling tot animositeit en wrijving aanleiding te hebben gegeven. Een symptoom daarvan menen wij te bespeuren in de brief die abt Lamberti van Rolduc in 1661 aan Don Estevan de Gamarra y Conteras, de Spaanse gezant, schrijft op een moment, dat Rolduc voor Spanje verloren schijnt. In die brief heet het ¹⁰⁾ : „Ce seroit encores trop peu d'affliger mon Abbaye et mon corps, il faut que mon esprit s'en ressent de ce d'ésastre, le comte de Geleen s'ayant resjouis grandement de mon malheur, lui et des autres dont je ne l'ay jamais merité. Ils temoignent par cela qu'ils ne méritent de porter le caractere de comte puisqu'ils taschent de cooperer à la destruction des pieuses fondations des Ducqs de Lymbourgh.” (Het zou mijn abdij en mijn lichaam minder bedrukken, hoezeer mijn geest ook de gevolgen moet ondervinden van deze rampspoed, ware het niet dat de Graaf van Geleen zich over mijn ongeluk grotendeels verheugt, hij en de anderen waaraan ik het nimmer heb verdiend. Zij getuigen daarvoor, dat zij niet verdienen de titel van graaf te dragen, wijl zij pogen mede te werken aan de vernietiging van de vrome stichtingen der hertogen van Limburg).

Een onderzoek naar de houding der Overmaaslandse wereldlijke en geestelijke groten tussen 1648 en 1661 bij de onderhandelingen over de partage zou naar het mij voorkomt, de moeite van een onderzoek waard zijn.

H. J. M. FRUSCH

1. St. Jans-Geleen onder Spaubeek.
2. Publications 1885 blz. 379; een samenvatting in het Nederlands komt ook voor in P. ELISAEUS MCKENNA : Het grafelijk geslacht Huyn van Amstenrade en Geleen; Sittard z.j., 81.
3. Archiv Schloss Haag bei Geldern; Urkunde W. 4967.
4. Rijksarchief in Limburg, Maastricht (voortaan aan te halen als R.A.L.). Overdrachtsregister van het Spaans leenhof van Valkenburg 1644—1663, fol. 98—99.
5. Over het leven van Godfried Huyn kan men lezen in P. ELISAEUS MCKENNA : o.c., 46 en de daar aangehaalde literatuur. Een portret van Godfried is afgedrukt in : Gedenkboek Geleen. Van dorp tot Mauritsstad (Geleen 1951) blz. 54.
6. A. SCHRIJNEMAKERS : Het oude Geleen, in het in de vorige noot aangehaalde gedenkboek, resp. blz. 41 en 55.
7. R.A.L. : Gichtregister Spaans-Oostenrijks Valkenburg 1732—1736; zie ook : Publications 1884, blz. 294.
8. R.A.L. : Transportregister Oirsbeek, 1776—1784.
9. Publications 1884, blz. 296.
10. Minute van de brief in het archief van het seminarie Rolduc. Hij is afgedrukt in R. CORTEN : Rolduc in Woord en Beeld; Utrecht 1902, 127 en volgende.

* *
* *

De veldnaam „De Paal”

In het september/oktober-nummer van het „Land van Herle”, jaargang 1960 p. 91 besprak en verklaarde de heer drs P. L. M. Tummers in een gelijknamig artikel de veldnaam „DE PAAL”. Gaarne wilde ik in dit verband de aandacht vestigen op een gelijkkluidende benaming, gelegen binnen de goederen van het kasteel Schaesberg en wel de plaatsnaam „a genne blauwe poal”. Aldus werd een beukenbosje genoemd, dat gelegen was ten oosten van het Leender Kapelletje (zie schets).

Deze naam werd waarschijnlijk ontleend aan een grenssteen, die in vroeger dagen hier vermoedelijk werd geplaatst.

Eertijds stond ook zo'n grote steen te Schaesberg tegenover de hoeve „de Put” alsmede te Heerlen nabij het oude postkantoor op het Emma-plein, waar we in 1914 als jongens bok over sprongen.

Misschien brengen deze palen iets meer licht omtrent de plaatsnamen.

A. MULDER

De Landgraaf

In het september/oktober-nummer van de jaargang 1960 van dit tijdschrift, wordt op blz. 91 en 92 nogmaals gewag gemaakt van de Landgraaf om de Brunssumerheide. Verschillende auteurs hebben reeds hun meningen hierover gegeven. *) Mag ik de mijne daarover ook eens zeggen? Door mijn werkzaamheden ben ik verschillende malen met deze Landgraaf in aanraking gekomen. Daarbij is mij het volgende opgevallen.

Ten westen van de Brunssumerheide eindigt de Landgraaf nabij de vennen aan de duitse grens. In het oosten heb ik hem kunnen volgen tot ongeveer bij Abdissenbos, verder noordelijk niet meer.

Ten noorden van Abdissenbos verandert het landschap: het terrein is niet meer zanderig zoals in de heide, maar nat en drassig ten gevolge van ondiep liggende kleilagen.

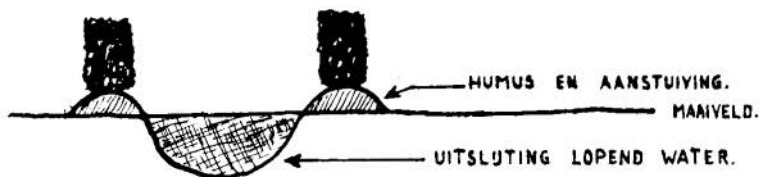
Enige malen heb ik, in verband met bouwkundige werkzaamheden, de Landgraaf doorsneden en wel te Brunssum, noordelijk van de Zeekoelen. Hierbij is mij gebleken, dat hij uitsluitend bestond uit twee hagen met een pad ertussen. Ter plaatse van de hagen was een walletje van ongeveer 50 cm. zichtbaar, hetgeen m.i. ontstaan is door humusvorming van afvallend en in de hagen waaierend loof.

Zo is een dergelijk profiel ontstaan (schets 1), daar waar de Landgraaf de hoogtelijn volgt.

SCHETS 1.

Heeft het tussen de hagen gelegen vlak een helling, dan ontstaat bij neerslag een waterloop, die dit profiel uitslijt. Schets 2 geeft een duidelijk beeld van de alsdan ontstane situatie.

SCHETS 2.

Het zou aanbeveling verdienen deze mening eens op zijn juistheid te controleren.

Voorts heb ik bij bouwwerkzaamheden binnen de Landgraaf waargenomen, dat het oorspronkelijke terrein door een 80 à 100 cm. dikke laag is opgestoven, hetgeen buiten de door de Landgraaf omsloten terreinen minder wordt en geleidelijk aan verder naar het oosten niet meer te constateren is. Een eenvoudige verklaring voor dit verschijnsel is, dat de vroeger minder begroeide heidezanden zich met de heersende windrichting verplaatsen. Het ligt dan ook voor de hand, dat de aangrenzende landbouwers hun land voor deze verstuiwing proberen te beveiligen. Mij lijkt dit de oorzaak van het verschijnsel „DE LANDGRAAF”.

A. MULDER

*) De meest belangrijke publikaties zijn:

- H. HARDENBERG : De Landgraaf in de Heerler Heide;
in: Tijdschrift v.h. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1946,
737—753.
- F. X. SCHOBEN : De Brunsummerheide, een oudheidkundig waardevol
landschap in gevaar;
in: Land van Herle 1952, 1—10.
- J. J. JONGEN : Waartoe diende de Landgraaf?;
in: Land van Herle 1958, 101—103.
- P. L. M. TUMMERS : De veldnaam „De Paal”;
in: Land van Herle 1960, 91—92.
N.B.: hierin wordt evencens gesproken over de Landgraaf.

HEERLENSE SCHOUTEN

I

DIEDERIK VAN PALANT

In zijn bijdrage „De Bestuurders van Heerlen”¹⁾ vermeldt P. Peters in 1936 een aantal met name bekende schouten der Hoofdbank en Vrijheid Heerlen met de jaren van voorkomen en enige bijzonderheden. Wat enige aldaar vermelde functionarissen betreft zijn intussen nieuwere gegevens en bijzonderheden bekend. Als eerste dezer bestuurders wil ik Diederik van Palant onder de loupe nemen.

Hij komt als schout voor in de jaren 1486 (6 augustus; tevens MAN VAN HET LEENHOF WIJNANDSRADE)²⁾, 1487 (27 maart)³⁾, 1492 (mandach neyst nae Sint Andries Dagh)⁴⁾, 1495 (Sente Maryen Avont; tevens . . . „RENTMEISTER . . . DES DORPS IND GERICHTZ ZO HERLE . . .”)⁵⁾, 1498 (6 augustus)⁶⁾, 1500 (Maria Magdalena avond)⁷⁾, 1505 (6 maart; achter zijn naam staat een b met dwarsstreepje, hetgeen er op wijst, dat hij een bastaard was)⁸⁾ en 1509 (28 november). Op 28 mei 1485 ontvangt hij goederen te Haren⁹⁾.

Diederik was een natuurlijke zoon van Diederik van Palant, Heer van Wittem en Wildenberg, Drossaard van Valkenburg etc. etc., gehuwd met Appolonia van der Marck. Over deze Diederik van Palant, die meerdere natuurlijke kinderen had, schreef samenvattend Eberhard Quadflieg uit Aken¹⁰⁾.

Schout Diederik van Palant bezat het leen op de Kerkhof te Heerlen, dat hij omstreeks 1500 te Valkenburg verhuisde¹¹⁾.

Blijkens een latijnse oorkonde van 8 augustus 1498 was Diederik van Palant met zijn echtgenote BARBARA VAN DEN WEYER BEZITTER VAN HUIS EN HOF TER WORM (een tot heden onbekend gegeven); of zoals de oorkonde zegt: „. . . . possessoribus pro tempore domus et curtis ter Worm nuncupatae in parochia villae de Vourendall situatae. . .”. Deze door de Luikse bisschop Johannes van Horn uitgevaardigde oorkonde is zonder twijfel een belangrijk historisch document voor Heerlen. Zij is n.l. de fundatiebrief van het St. Anna-altaar in de St. Pancratiuskerk. Het patronaats- en representatierecht daarvan wordt bij deze brief gegeven aan voornoemde echtgenoten. In het bestek dezer bijdrage zou het te uitvoerig worden deze brief hier in extenso weer te geven. Daartoe staat mij binnenkort in ander verband de mogelijkheid open. De fundatiebrief houdt de officiële kerkelijke bevestiging in van EEN REEDS BESTAANDE VERERING TOT DE H. ANNA in Heerlen, geestelijk en stoffelijk gerealiseerd in een reeds bestaand altaar aan de Evangeliezijde, waarover een twee dagen oudere schepenbrief (waarin alle renten en inkomsten worden vermeld met de goederen, die tot onderpand dienden) uit hetzelfde jaar getuigt¹²⁾. Tot de schenkers m.a.w. tot degenen, die het altaar begiftigden, behoorde ook de schout Diederik van Palant met „twelf vaeten . . . pachts . . . op vier morgen landts und anderhalff

bounder weyden zo Bensenraede gelegen....". Verder gaf hij.... „vier halff erffmudden roggen der twee veronderpantt op ter hoff zu Colmont....". Voorts.... „eyn huys gelegen by den steynen toeren, geheyschen Bickersteyn bij den kirkhof...." (is dit misschien het leengoed op de Kerkhof? ¹²)

Op 6 maart 1505 gingen hij en Thomas Hillensberg (Maes van Hillensberg, genaamd van den Driesch in huwelijk met N. Judenkop van Strijthagen, die toen dus al op „De Driesch" woonde) ¹³) samen over tot afbakening van hun gebied en wel daar waar de goederen van De Driesch, Gitsbach en Terworm „zo sammen stoissen ind reynende synt in dat Wolffsbroek (dit is ook de oudst bekende naam van het Keurkeuls leen Terworm) ind die reyne ind steyne vergangen ind zeer duster ind onklaere synt tusschen den landen, broecke ind weyden....". Zij hebben bedoelde „steyne ind reyne guetlichen ind samenderhantt gesatte ind die sijppe van boven an den oversten paele opgedain ind so onder da der paele steytt". Zij kwamen overeen, dat „yeder van onse ind onsen erven blyven sall op syn zyde sonder enniger indracht off argelist". Als getuigen dezer overeenkomst zegelden mede: Clais van der Wyher en Philips van Ruyffue ¹⁴).

Over de nakomelingschap van Diederik van Palant is weinig positiefs bekend. Mij is alleen gebleken, dat hij twee dochters had, waarvan er een — een natuurlijke dochter — huwde met JAN TZYEN ¹⁵) en de andere — eveneens een natuurlijke dochter (?) — huwde met DIEDE-RIK VAN DER HALLEN (of VAN MONTEBROICH, GENAAMD VAN DER HALLEN).

De kinderen Tzyen — alias van Beeck — gaan op 17 februari 1540 met „hun neven ende nichten vander Hallen" een deling aan van de akkerlanden, weiden, beemden en broeken behorend tot de hof Terworm ¹⁶). In een volgende bijdrage zal ik behandelen de schouten Diederik van der Hallen (vorenstaande), Mathijs Hal en Jan Tzyen.

H. W. J. DOHMEN

1. Jubileum-Uitgave V.V.V. Mijnennummer 1936, p. 176 e.v.
2. De Maasgouw 1922, p. 51.
3. Mr. A. P. van SCHILFGAARDE : Het Archief der Heeren en Graven van Culenborg, IIIe stuk, 's-Gravenhage 1949, p. 155.
4. Archief Terworm, Rijksarchief in Limburg te Maastricht (R.A.M.).
5. Archief Terworm, R.A.M.
6. Publications de Limbourg 1912, p. 291.
7. EG. SLANGHEN : Het Markgraafschap Hoensbroek, Maastricht 1859, p. 191 en J. JONGENEEL : Proeve van Vormenleer en Woordenboek der Dorpspraak van Heerle...., Heerle 1884, p. 113.
8. Archief Terworm, R.A.M.
9. H. MOSMANS, C.S.S.R. : De Heeren van Wittem, Venlo, p. 152.
10. Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde E.V., Band XIX, Heft 1/4, 1959, p. 455 e.v. Die Aachener Ahnen der Brüder Humboldt.
11. Publications de Limbourg 1885, p. 214.
12. Publications de Limbourg 1912, p. 283 e.v. Hier zij ook verwezen naar de uitgave „Sint Anna, Patrones van Moeders en Mijnwerkers" van drs. L. van HOMMERICH, Maastricht 1953 en mijn bijdrage „De

Beschermheiligen der mijnwerkers", sub Anna in „Anthraciet", Bedrijfs-
tijdschrift der N.V. Nederl. Steenkolenmijnen Willem Sophia, 5e Jg.
1962, nr. 2.

13. Zie mijn bijdrage „De Geleenhof" in de „Oranje Nassau Post" van 1959,
nr. 10 en 11 en 1960, nr. 1 en verder de aangevulde en gewijzigde editie
dezer bijdrage in „De Maasgouw 1960, Jg. 79, afl. 1 en 2.
14. Archief Terworm, R.A.M.
15. Jubileum-Uitgave V.V.V. Mijnennummer 1936, p. 177.
16. Archief Terworm, R.A.M.

Kruisen en kapellen in Heerlen

(Vervolg)

Inventarisatie.

De gemeente Heerlen is momenteel volgens onze telling een twee en zestigtal kruisen, een zevental kapellen en een vijftal beelden rijk. Gezien de kolossale ontwikkeling, die deze gemeente sinds de vestiging van de mijnindustrie heeft ondergaan, verbaast het, dat thans — in 1962 — nog zulk een groot aantal geregistreerd kan worden. Zulks is mede te danken aan degenen, die telkens op de bres zijn gesprongen, als er een kruis — vooral in verband met de uitbreiding van de woningbouw — dreigde ten offer te vallen. Volledigheidshalve zijn enkele nog bekende, de laatste jaren jammer genoeg verdwenen kruisen in de inventarisatie opgenomen. Deze opneming moge een stimulans vormen tot de wederoprichting dezer veelbetekenende symbolen. De „Stichting kruisen en kapellen in het Bisdom Roermond" zal daarbij gaarne haar diensten bewijzen.

In de hieronder volgende opgave zijn de kruisen niet naar vorm of oorsprong ingedeeld. Over het algemeen zal van devotiekruisen sprake zijn. In enkele gevallen is duidelijk, dat het om een memoriekruis gaat. Verdere conclusies laten wij gaarne aan diepgaander studies over.

I. Bestaande Kruisen

1. Hoekpunt Heerenweg-Uterweg (Heerenweg no. 338).
Smeedijzeren kruis t.h.v. ca 2.50 m., geplaatst voor lindeboom.
2. Hoekpunt Uterweg-Einderstraat- Oud Brunsummerweg.
Smeedijzeren kruis t.h.v. ca 2.25 m., geflankeerd door dennetjes.
3. Hoekpunt Hei-Carisborgweg-Einderstraat.
Smeedijzeren kruis, geflankeerd door sierdennetjes.
4. Kruispunt Hei-Carisborgweg-Schrieversheideweg-Kampstraat.
Stenen kruis op stenen voet. Op voet: „Geloofd zij Jezus Christus".
5. Hoekpunt Kampstraat-Varenbeukerweg.
Houten kruis in nis van voorgevel woonhuis Kampstraat 188.
Hoogte ca 50 cm.
6. Kruispunt Hei-Carisborgweg-Versiliënboschweg-Vrijherenberg.
Betonnen kruis (ca 1.70 m.) op betonnen voetstuk (ca 40 cm).
Afgebroken in 1960 i.v.m. bouw woningcomplex Vrieheide. Kruis heeft

- een tijd lang ingegraven gestaan op nieuw kruispunt Navolaan-Nederlandlaan. Er schijnt een comité in het leven te zijn geroepen tot wederoprichting.
7. Kruispunt Kampstraat-Navolaan-Heulstraat.
Houten kruis (vliegermodel) tegen zijgevel woonhuis. Aan beide zijden van het kruis twee lindebomen. Hoogte ca 3 m. (met vlieger).
 8. Kerkhof Heerlerheide (z.g. oude Kerkhof, naast St. Corneliuskerk).
Kruis t.h.v. ca 3 m. in kapel, die aan drie zijden open is. Op steen opschrift: „Deze kapel is gesticht door H. J. Packbier en zijne echtgenote M. E. Otermans ten hunnen kosten bij gelegenheid van hun 25-jarig huwelijksfeest op 21 september 1881. Opgedragen aan God en Zijne H. Kerk.” Deze kapel is uit baksteen opgetrokken. Kerkhofkruis?
 9. Hoekpunt Ganzeweide-Wannerstraat.
Gietijzeren kruis ca 2 m. hoog op stenen voetstuk. Op kruis opschrift: „Mijn Jezus Barmhartigheid”. In 1960 in tuin van woonhuis no. 49 geplaatst. Stond tot dan toe vóór het huidige A.M.F.-gebouw (vroeger huis Koonen). Vroeger bij kruispunt, want er leidde nog een weg naar de „Preut”.
 10. Langs de gevel van één der huizen van de „Morgen”, tegenover Wijngaardshof.
Houten kruis t.h.v. ca 2.50 m. Geen opschrift op aanwezig bordje. Met dak. Aan weerszijden van kruis een bakje voor bloemen of kaarsen.
 11. Kruispunt Wijngaardsweg-Breukerweg-Heerlerweg.
Kruis van ijzer in U-vorm. Hoogte ca 1.75 m. Stenen voetstuk van ca 50 cm.
 12. Kruispunt Esschenweg-Tervierenweg.
Dit kruis maakt deel uit van een groot monument, dat tegen het hoekpunt van twee gevels is opgetrokken. Het kruis bevindt zich op ca 3 m. hoogte in het cementen hoekpunt. Op ca 1.50 m. hoogte bevindt zich achter een glazen raampje een nis, waarin beeldje van H. Maria met gestorven Jezus op schoot. Op benedenste deel van monument de tekst: „Bid voor die seelen in d. vagevier. Anno 1767. C1.”
 13. Kruispunt Kampstr.-Pappersjans-Gravenstr.-Pappersweg-Bokstr.-Ganzeweide.
Groot houten kruis (ca 4 m.), met dak. Fraai kruis, in goede staat. Op dit punt heeft vroeger een kapelletje gestaan.
 14. Hoekpunt Schelsberg-Sittarderweg-Heerenweg.
Smeedijzeren kruis t.h.v. ca 50 cm. Boven etalageraam van ijzerhandel v.d. Winkel. Bij afbraak van winkel en smederij (in 1961) in handen van de heer J. v.d. Winkel.
 15. Roebroekweg-Pappersjans-Heigrindelweg.
Gegoten ijzeren kruis (ca 1 m.) op stenen voetstuk tegen gevel van woning. Voetstuk ca 50 cm. Grens parochies?
 16. Kruispunt Heerenweg-Roebroekweg-Heideveldweg.
Een houten kruis, vliegermodel. Opschrift: „Geloofd zij Jezus Christus”. In 1961 enigszins verplaatst i.v.m. omlegging weg. Staat op laag bakstenen muurtje.
 17. Hoek Koolkoelenweg-Kapelweg, t.o. ingang O.N. IV.
Houten kruis (wit geverfd). Geen opschrift.
 18. Kruispunt Wagenschutsweg-Heihoven.
Smeedijzeren kruis van ca 2.50 m. hoogte op kleine voet van natuursteen. Lelijke bevestiging van corpus.
 19. Kruispunt Heideveldjesweg-Heiweg-Pleyweg.
Gietijzeren kruis (ca 1 m.), staat op cementen voetstuk (ca 1 m.). Aan weerszijden van kruis naar voren lopende bloembakken.
 20. Hoekpunt Palenbergstraat (Heideveldstraat)-Meezenbroekerweg.
Gietijzeren kruis op stenen voetstuk (ca 1.75 m. hoog). Op voetstuk is met steentjes „Ave 1930” ingelegd. Om het kruis heeft men een klein „kapelletje” van grote kiezelblokken opgericht.
 21. Hoekpunt Schandelerstraat-Sofiaweg.
Gesmeed ijzeren kruis, waarop bevestigd vlieger met glazen voorwand, waarin houten kruis. Opschrift: „INRI”.

22. Kruispunt Huskensweg-Sittarderweg-Kloosterweg-Cluijsenaerstraat.
Smeedijzeren kruis van ca 2.50 m. hoogte. Over kruis koepel van staaf-ijzer voor geleiding klimrozen. Kruis slecht zichtbaar door groenbegroeiing.
23. Hoekpunt Kloosterweg-Kempkensweg. In plantsoen.
Houten kruis van ca 3 m. hoogte. Houten corpus gescheurd.
24. Kruispunt Geerstraat-Eikenderweg-Essschenderweg-Parallelweg.
Gegoten ijzeren kruis van ca 1.25 m. op stenen voetstuk van ca 1.50 m. Op kruis opschrift: „O kruis onze hoop”. Op voetstuk opschrift: „Mijn Jezus Barmhartigheid”. Kruis staat in bloembak.
25. Kruispunt Geerstraat-Laanderstraat-Schinkelstraat.
Smeedijzeren kruis van ca 2 m. op stenen voetstuk van ca 25 cm. Met vlieger.
26. Kruispunt Valkenburgerweg-Geerstraat-Geleenstraat-Kruisstraat.
Plaatijzeren kruis op plaatijzer bevestigd, met ijzeren dakje. Onder kruis bevindt zich een plankje. Totale hoogte ca 60 cm. Hangt aan hek.
27. Kruispunt Nobelstr.-Bekkerweg-Benzenraderweg-Oude Lindestr.-Kruisstr.
Gietijzeren kruis van ca 1.50 m. op voetstuk van natuursteen en cement t.h.v. ca 1.50 m. Vlieger van glas. Op voetstuk: „Wir beten Dich an Christus Und preisen Dich denn durch Dein Kreuz hast Du die Welt erlöst”.
28. Kruispunt Emmastraat-Klompstraat-Dautzenbergstraat-Willemstraat.
Stenen kruis t.h.v. ca 2 m. op cementen voetstuk. Op kruis opschriften: „INRI” en „IHS”. Op voetstuk: „Pax 1920. Tot Eerherstel”.
29. Kerkhof Heerlen (zijde Groene Boord).
Ruw houten kruis van ca 4 m. hoogte. Op houten voetstuk (ca 75 cm. hoog) de tekst: „Aan hen die vielen voor het vaderland. Het gemeentebestuur van Heerlen.” (Memoriekruis).
30. Hoekpunt Akerstraat-Molenberglaan.
Houten kruis van ca 60 cm. Hangt in nis van de muur, die langs Bernardinus College is geplaatst. Het gedeelte, waarin het kruis is gehangen is ca 1.50 m. teruggebouwd. Aan de voorzijde is een ijzeren hek geplaatst.
31. Kruispunt Molenberglaan-Kerkraderweg-Hofdijkstraat.
Ijzeren kruis t.h.v. ca 3 m. Op voetstuk van ca 50 cm. het opschrift: „Ook voor U”.
32. Gerard Brüningstraat, naast Kerk.
Smeedijzeren kruis van ca 2 m. op voetstuk van ca 1.25 m. Op voetstuk het jaartal 1857. Dit kruis heeft vroeger gestaan op het hoekpunt J. v. Vondelstraat-Kerkraderweg-Dr. Schaepmanstraat.
33. Hoekpunt Kerkraderweg-Hofdijkstraat.
Houten kruis (ca 1.50 m.) met dak. Hangt op muur van woonhuis Hofdijkstraat 3.
34. Kruispunt Rukkerweg-Kerkraderweg.
Houten kruis t.h.v. ca 3 m. met halve vlieger. Voetstuk van baksteen t.h.v. ca 50 cm. Grenskruis?
35. Kruispunt Bautscherweg-Rukkerweg.
Smeedijzeren kruis van ca. 1.50 m. hoogte. In tuin, Op staande kruisbalk is een kelk bevestigd.
36. Kruispunt Vullingsweg-Bautscherweg.
Houten kruis met email corpus (Drummen); tegen voorgevel kapelletje. Vroeger stond tegenover dit in 1960 geplaatste kruis een ijzeren kruis t.h.v. 1. m. op betonnen voetstuk (ca 1.25 m.). In het midden van kruis ronde plaat met opschrift: „Geloofd zij Jezus Christus”. Aan weerszijden lantaarntje.
37. Kruispunt Keerweg-Kældebornweg-Kookerstraat-Corisbergweg.
Gegoten ijzeren kruis van ca 1.50 m. op gemetseld voetstuk van ca 1.25 m. Opschrift: „Geloofd zij Jezus Christus”. Op voetstuk jaartal „1910”.

38. Kruispunt Zandweg-Nieuwhuisstraat-Vrusschemigerweg.
Betonnen kruis op voetstuk van hardstenen platen van ca 1 m. Hoogte kruis: ca 1.25 m. Stond voorheen op tegenoverliggende hoek.
39. Hoekpunt Vrusschemigerweg-Cörverstraat.
Gietijzeren kruis van ca 1.50 m. hoogte op stenen voetstuk van ca 1.25 m. hoogte. (Valk naast woonhuis Vrusschemigerweg 21).
40. Kerkhof Heerlerbaan.
Houten kruis t.h.v. ca 4.50 m. met dak, bevestigd op ijzeren balk. Altaartje van ca 75 cm. hoogte. Aan weerszijden muurtje van ca 50 cm. hoogte en ca 5.50 m. lengte. Kan als kerkhofkruis worden beschouwd.
41. Hoekpunt Zandweg-dr Cl. Meulemanstraat.
Gietijzeren kruis van ca 1.25 m. op betonnen voetstuk van ca 1 m. Met bloembak. In tuin Vroedvrouwenschool.
42. Hoekpunt Heerlerbaan-Wienweg.
Houten kruis t.h.v. ca 2.50 m. met halve vlieger. Op hartvormig metalen plaatje (bijna niet te lezen) opschrift: „Sein Tod war unser Leben”. Slecht onderhouden. Waarom bijna onzichtbaar?
43. Op kruispunt veldwegen nabij Valkenhuizen, rechts van Locht.
Gietijzeren kruis op voet van beton en steen. Steen ca 1.50 m. Kruis ca 1.50 m. Opschrift: „Geloofd zij Jezus Christus” en „1911”. — Halve vlieger.
44. Kruispunt Beitel-Locht-Drievogelstraat.
Gietijzeren kruis t.h.v. ca 2 m. op gemetseld voetstuk (ca 1 m.). In voetstuk de letters „INRI”. Grenskruis?
45. Aan rechter zijde van Beitel, ter hoogte van met poort afgesloten voetpad t.o. no. 53. In groen verscholen. (Waarom zo onzichtbaar?)
Gietijzeren kruis ca 1.25 m. op cementen voetstuk (ca 1.50 m.). Op voetstuk opschrift: „So hat Gott die Welt geliebet, dasz Er Seinen eingebornen Sohn hingab. Joan: Cap: 3 V : 16.”
46. Op driesprong van veldweg, die verbinding vormt tussen Soureth en Wienweg.
Gesmeed ijzeren kruis t.h.v. ca 3 m. Ingesmeed opschrift: „INRI”. De staande kruisbalk is gebogen.
47. Op kruispunt Wienweg-velweg die verbinding vormt tussen Soureth en Wienweg).
Houten kruis van ca 50 cm. Hangt aan boom (knotwilg).
48. Hoekpunt Imstenrade-Wienweg.
Houten kruis t.h.v. ca 2 m. Geen opschrift. Voetstuk van ca 20 cm. (beton). Slecht onderhouden. Grenskruis?
49. Kruispunt Imstenrade-Veldweg (bij woonhuis Imstenrade no. 6); bij z.g. Hondsrug.
Gietijzeren kruis ca 1.50 m. op voetstuk van Kunrader steen (ca 1.25 m.). Opschrift: „Mijn Jezus Barmhartigheid”. Grenskruis?
50. Kruispunt Kleekampsweg-Eurenderweg.
Smeedijzeren kruis van ca 1.25 m. hoogte op voetstuk van ca 50 cm. Kruis staat in kapelletje van ca 3 m. × 1.50 m. Kapel voorzien van hekwerk. Op kruis opschrift „INRI”. Op het kruis een plaat met de tekst: „Ich habe deine Schuld getragen. Nahm deine Krankheit auf mich. Böser solst du dich versagen. Meine Wunden heilen dich”.
51. Langs weg t.o. Benzenraderhof.
Smeedijzeren kruis van ca 2 m. hoogte op laag stenen voetstuk.
52. Kruispunt Dalstraat-Akerweg(oud).
Smeedijzeren kruis ter hoogte van ca 2 m. Geen opschrift. Grenskruis?
53. Kruispunt Benzenraderweg-Kleekampsweg-Kloosterkensweg.
Gietijzeren kruis van ca 1.25 m. op voetstuk van Kunrader steen t.h.v. ca 1 m.
54. Kruispunt veldwegen nabij De Doom.
Houten kruis van ca 1.75 m. Geen voetstuk. Dit kruis is in de afgelopen zomer omgevallen. Kruis momenteel in bezit van plaatselijke landbouwer.

55. Kruispunt De Doom-Kloosterkensweg.
Houten kruis van ca 1.50 m. hoogte op hardstenen voetstuk van ca 1 m. Geen opschrift. Door groen overkoepeld.
56. Hoekpunt De Doom-Welertuinstraat.
Betonnen kruis. Totale hoogte ca 3 m. Op altaar. Opschrift: „Dit deed Ik voor U. Wat doet U voor Mij”. Onder het altaar: „Ter herinnering aan Mgr. Dr. A. H. Poels den 5 Oct. 1919. Gesticht door de bewoners van Welten”.
57. Kerkhof Welten. Naast rechter zij-ingang der kerk.
Cementen kruis op hoog stenen voetstuk. Op voetstuk de tekst: „Zum Andenken an den Hochw. Herrn Fr. L. Stassen Stifter dieses Rectorats. Gest. den 24. April 1880. Zum Andenken an den Hochw. Herrn Rector Jos Reinartz. Gest. den 14. Mai 1915.” — Memoriekruis.
58. Hoekpunt Valkenburgerweg-Lupinestraat.
Smeedijzeren kruis ca 2 m. hoog op stenen voetstuk van ca 50 cm. Dit kruis stond vroeger op hoekpunt Raadhuisstraat-Uilestraat. In verband met nieuwbouw aldaar verdwenen. Het behoud van dit fraaie kruis dankt Heerlen aan de goede zorgen van de heer en mevrouw Ir. C. Raedts, die het op dit nieuwe punt plaatsten.
59. Hoekpunt Valkenburgerweg-Pijnsweg.
Smeedijzeren kruis ter hoogte van ca 2.50 m. Tegen gevel van woonhuis. Op hartje van ijzer is de tekst niet meer zichtbaar.
60. Hoekpunt Mergelweg-Welertuinstraat, bij kruispunt veldwegen.
Smeedijzeren kruis ter hoogte van ca 2.50 m., met vlieger.
61. Plein Hertogstraat-Koningstraat.
Houten kruis t.h.v. 3 m. op stenen voetstuk.
62. Beitel - voorgevel boerderij Soureth.
Houten kruis t.h.v. ca 3 m.

II. Bestaande kapellen (niet-kerken)

- a) Kruispunt Bautscherweg-Vullingsweg.
Opgericht door bewoners Heerlerbaan uit dankbaarheid wegens gespaard blijven in de jaren 1940—1945.
- b) Hoekpunt Wienweg-Zandweg.
Mariakapelletje ca 2 m. hoog. Opgetrokken uit Kunradersteen. Op dit punt heeft een kruis gestaan. Daarna kapelletje opgericht.
- c) Benzenrade.
Opgetrokken uit Kunradersteen. Op altaartje H. Hartbeeld.
- d) Kruispunt Barbarastraat (Dorpstraat)-Slotweg-Kapelweg.
Barbarakapelletje, opgetrokken uit baksteen en Kunradersteen.
Torentje, gedekt met leisteen, waarop kruis. Lijkt in toestand van verval te geraken.
- e) Gasthuisstraat.
In 1961 gereed gekomen moderne kapel. Tekst aan voorzijde: „Deze kapel, toegewijd aan de Onbevleete Ontvangenis, is gebouwd ter gedachtenis aan de dienaar Gods Petrus Joseph Savelberg. Door de broeders en zusters zijner beide congregaties.
- f) In het „Hofke van St. Antonius”, Sittarderweg.
Kapelletje toegewijd aan St. Antonius.
- g) Gedachteniskapel (vredeskapel), aan de ingang van de Begraafplaats Akerstraat. Op 23 december 1961 ingezegend.
De gedachte, die in oorsprong aan de oprichting van deze kapel ten grondslag lag was uiting te geven aan de algemene gevoelens van dankbaarheid, indien de stad en haar inwoners van het geweld van de oorlog 1940—1945 gespaard zouden blijven.

Ofschoon zulks niet tot het direkte doel dezer inventarisatie behoort, laten wij hieronder nog volgen :

III. Enkele verdwenen kruisen.

- a) Kruispunt Akerstraat-Putgraaf-Dr. Poelsstraat-Nobelstraat.
Een smeedijzeren kruis, op voetstuk. Inmiddels verdwenen.
- b) Hoekpunt Uilestraat-Raadhuisstraat.
Hier zou een groot kruis gestaan hebben. Inmiddels verdwenen.
- c) Hoekpunt Coriovallumstraat-Kruisstraat, op het voormalige witte huis „Iggen Kruuts”.
Smeedijzeren Gricks kruis t.h.v. ca 1 m., bevestigd aan de voorgevel.
- d) Aan rechter zijde van Heerierbaan-Valkenhuizen.
In het land zou aldaar een laag stenen kruis (ongelukkigruis?) gestaan hebben.

IV. Enkele bestaande beelden.

- I. Mariabeeld : Hoek Mergelsweg-Welvertuinstraat.
Beeld t.h.v. ca 1.50 m. op stenen altaar.
- II. H. Hartbeeld : Vóór ingang St. Corneliuskerk.
Groot stenen Christus figuur. Op voetstuk (ca 1.50 m.) het opschrift: „Komt allen tot Mij”. Beeld ca 2 m. hoog. Aan de achterkant voetstuk staat: „Dankbare hulde aan den E. Heer J. H. L. Stassen Pastoor Heerlerheide 1912—1929”.
- III. Christusbeeld : Templesplein.
Beeld van ca 3 m. hoogte op natuurstenen „muur” van ca 3.50 m.
Op voetstuk: „Toon Dupuis” „Haag 1922”.
- IV. St. Barbarabeeld : Alberdinck Thijmplein, langs Kerkraderweg.
Beeld van ca 1.75 m. hoogte op gemetseld natuurstenen voetstuk. —
Opschriften: „Glück Auf en „H. Barbara, bescherm de Mijnwerkers”.
- V. Beeld Goede Herder : Beersdalweg t.o. kerk St. Antonius.
Stenen beeld t.h.v. ca 1.80 m. op stenen voetstuk.

Moge dit artikel bijdragen tot herplaatsing van de kruisen, die inmiddels zijn weggenomen of door de tand des tijds zijn aan- of weggevreten. Moge het hier en daar de stoot tot de plaatsing van een nieuw kruis doen geven op bijvoorbeeld de plekken, waar het verkeer zo vele onschuldige slachtoffers eist. Het kruis zou hier als „waarschuwings- of verkeerskruis” velen kunnen behoeden voor ondoordacht, onvoorzichtig of onverantwoord rijden. Laat het kruis in onze moderne snelle tijd ook de herinnering vormen aan het oude, maar uiterst toepasselijke inheemse gezegde: „Deë mit de voorkar viert, haat zien doedshumme aa”.

O. VANDEBERG.

*

Onze aankomst te Heerlen ruim 51 jaar geleden

's Avonds omstreeks 9 uur. Wij waren met z'n tweeën, om als opzichter-tekenaar werkzaam te zijn in de keet en op het werk: gebouw der Staatsmijnen aan de Saroleastraat te Heerlen, toen nog weiland en deels roggeland.

Wij liepen van het, toen nog vrij kort geleden, gebouwde station (het oude gedeelte van heden) door de goot naar het hotel Beckers, (gelegen waar nu de drogisterij Simons is), om daar de eerste drie weken te blijven en dan in pension te gaan. Bij slecht weer liep men het beste in de nog al brede goten van bakstenen op z'n kant. Binnen zijnde zetten wij de koffers bij het buffet en gingen zitten. De kelner nam 2 grote bierglazen met klep van de rek en wilde die vullen. „Halt”, riepen wij, „geen bier”. „Was trinken Sie dan?” — de Ruiters: (fanatiek geheelonthouder) „Mij een glas melk”, und Sie: „Mij thee”. Al de aanwezigen der kaartclubs draaiden zich om en meenden dat er 'n paar gekken waren aangekomen. Het was toen gebruikelijk eerst 'n paar grote potten bier, dan enige glazen jenever en vervolgens eten. Heerlen had in die tijd bijna 6000 inwoners. Er waren 3 brouwerijen. Het bier van De Hesselle was het beste. De wegen waren bij regenweer slecht. Wij liepen in 2½ uur naar Valkenburg. Winkels waren er nog niet veel. De voornaamste waren: Schunck, grootvader van de huidige jonge Schunck, Penners, Savelbergh, de slaggers Kessels en Merckelbach, Canter en nog een 4-tal kruidenierswinkels en bakkers. Zei men tegen een bakker: zend toch uw zoon ter lering naar A'dam of Brussel, dan dit antwoord: „de Hollender han ons hier niks te leren, dat ze dee vla van mig mer eens bakken”. Circa 14 jaren later, was het te laat. Eerst kwam Bernaerts van Deventer en kort daarna Verheugen. In de kerk werd in 't Duits gepreekt. De gangbare munt was Duits geld. De apotheker De Hesselle was burgemeester, de wijnhandelaar Schroeder wethouder. De burgemeester had een kaartclub in Hotel de la Poste. Ook was daar de kaartclub van Guuske Hennen, Ben Horn, Pietje Peters, Kaster, Van Rummelen, enz. Bij feestelijke gelegenheden, processies, enz. waren overal de vlaggen uit. Canter had de grootste vlag en een pracht-etalage van rozenkransen en kerkboeken: „Al ben ik jood of smous — toch vlag ik voor de paus”. De winkel van Canter was daar, waar nu het kantoor van Schunck is. Op de muur van het oude pand Schunck, vlak bij de kerk, stonden deze woorden:

„Gott schütze dieses Haus,
und allen die hier gehen ein und aus”.

Eens per jaar, op kermis-maandag, was het „stormen” *) in 1906 voor de laatste keer, wegens het springen van een kanon in de Akerstraat, waardoor een jongen levensgevaarlijk gewond werd, hetwelk de commanderende generaal, Jacob Schmitz, 800 gulden heeft gekost.

Waar nu het Stationsplein is, stond een fort en nog een waar nu het Wilhelminaplein is. De ene partij had de andere de oorlog verklaard en er werden dan zware gevechten geleverd. Zondags te voren gingen de legerhoofden te paard, omringd door stafofficieren, gekleed als Transvaals boerengeneraal, met landkaarten vóór zich op verkenning uit. Zoals gezegd, was dat door het zware ongeluk in de Akerstraat toen voor de laatste keer.

Twee van de sterkste personen van Heerlen in die tijd waren Edm. van Wersch en Guus Widdershoven, de latere arts. Zij tilden elk een volle grote kuip specie op, tot hoogte van één M en dan op het steiger! Als aparte bizonderheid zij nog medegedeeld, dat vele Heerlenaren toen lange baarden hadden: Franck, Schunck, enz. In een volgend tijdperk hield dat op, met uitzondering van baard Pel, waaromtrent destijds nog de weddenschap plaats vond, of hij, 's nachts de baard onder of bovenop de dekens had.

Na een maand of drie, toen wij met de gehele omgeving bekend waren, werd door mij een schetstekening gemaakt, hoe de spoorwegverbinding met Heerlen moest zijn, want het was en is totaal verkeerd. Vóór het hotel Robertz (toen café Rooyen en daarnaast Eijmael en Du Nord) had een plein moeten zijn, wat kleiner als het Vrijthof in Maastricht. Vanaf dat plein een weg 12 M, met trottoirs van 4 M, naar het station (dan) achter de paterskerk Sittarderweg; die er toen niet was, de huizen dáár waren er ook niet. De Sittarderweg dan dáár 2 M, deels 3 M omhoog, de weg van Heerlerheide naar Heerlen, boven over het spoor heen (als bij de Graafse straat in Nijmegen). Vanaf daar achter langs de Mijn heen, een rechte spoorweg naar Nuth, dan kreeg Hoensbroek een station op het einde v. d. Hoofdstraat bij het kasteel, want nu heeft Hoensbroek een station waarvan de ligging, zó ver buiten de kom, niet dommer had kunnen zijn. Grond te Hoensbroek was er toen te hebben (broekgrond) voor 30 cent per M². Aldus was de schetstekening met nog een tweede er bij, n.l. het station aan de achterzijde van het plein, dus kopstation. En vandaar naar dat punt achter de paterskerk bij de draai naar Heerlerheide, splitsing in 2 richtingen, links naar Hoensbroek—Nuth en rechts naar Schaesberg—Eijgelshoven en verder. Een toenmalige ir. der spoorwegen was het er geheel mee eens. De overweg b. d. Willemstraat was *dán* niet 50 jaren lang vervloekt geworden. wijl niet bestaande. Invloedrijke personen te Heerlen, wonend a. d. Bongerd en terzijde, Geleenstraat, Akerstraat enz., wien ik het toonde en uiteenzette, waren er tegen. . . . !

(Heerlen, 9 dec. 1957)

H. G. J. RIENTJES.

*) Twee groepen van de bevolking in volslagen (schijn)oorlog met elkaar: 2 forten, kanonnen, en wederzijdse militaire corpsen en verkenners; massa vreemdelingen uit de omgeving, te paard, met wagens, en te voet.

Historische Chroniek

AANWINSTEN GEMEENTELIJK OUDHEIDKUNDIG MUSEUM.

Het bestuur van de Katakombenstichting Valkenburg heeft bij akte van overeenkomst van 23 januari 1962 de in haar bezit zijnde en van Heerlen afkomstige collectie oudheidkundige voorwerpen aan het gemeentebestuur van Heerlen in bruikleen afgestaan. Deze verzameling, bestaande uit 70 nummers, werd gevonden bij de bouw van de villa (1910—1912) van de heer Leopold Lemmens, gemeente-ontvanger van Heerlen, op het perceel, kadastraal bekend gemeente Heerlen, sectie E 5714 (anno 1962), gelegen aan de Valkenburgerweg; thans anno 1962 plaatselijk gemerkt Valkenburgerweg 83.

Eén gedeelte van de zeer rijke grafvondsten, afkomstig van dit terrein, werd reeds in 1948 door mevrouw Max Roosen-Lemmens, zuster van de heer Leopold Lemmens, aan het gemeentelijk oudheidkundig museum overgedragen.

Zeer in het kort bestaat deze zeer goed geconserveerde en praktisch ongeschonden collectie uit: 13 terra sigillata-voorwerpen, waarvan 2 versierd; 4 olielampjes, waarvan 2 in brons; 1 bronzen, versierd handvat; 6 glazen voorwerpen; 1 rookbekertje; 1 kandelaar; 1 terra cotta duifje; 14 stuks inheems aardewerk; 1 Heerlens bordje; 1 terra nigra beker; 2 zwart geverniste beertjes; 13 stuks ruwwandig aardewerk, waaronder 3 grote kruiken; 2 wrijfschalen; 1 kookpot met deksel; 1 zeer grote amfoor; 1 fragment van een dakpan met dierenpotenafdrukken alsmede enkele kraaltjes en spinklosjes.

In een volgende aflevering hopen we hierop nader terug te komen.

JAARVERGADERING.

Op 9 maart j.l. hield de Kring Heerlen van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in samenwerking met de historische Kring „Het Land van Herle” zijn goed bezochte jaarvergadering (\pm 80 personen) in hotel Robertz alhier. Kanunnik Henri Biévelèt, leider van de oudheidkundige opgravingen te Bavai, hield een zeer interessante causerie met als titel:

BAVAI, STAD DER NERVIERS.

Hij lichtte zijn betoog toe met tal van fraaie lichtbeelden in kleur alsmede met door hem vervaardigde plattegronden. Een wél geslaagde bijeenkomst.

GROOT-BRABANTSE HISTORIEDAG.

Op 28 april had te 's-Hertogenbosch de Groot-Brabantse Historiedag plaats, georganiseerd door de historische sectie van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant. Aanleiding tot deze Historiedag was het feit, dat zevenhonderd jaren geleden, 1262, het eerste Brabantse Stedenverbond tot stand kwam. Met het jaar 1962 vierde dit Genootschap tevens zijn 125-jarig bestaan.

Drs. L. van Hommerich, archivaris van Heerlen, hield een voordracht over de „Territoriale vorming van het hertogdom Limburg en de overige landen van Overmaas door hertogen en Staten van Brabant”.

Spreker nam hierbij als uitgangspunt het *Stedenverbond van 8 maart 1355*, gesloten tussen de brabantse en limburgse steden en vrijheden, waarbij o.m. de territoriale verbondenheid van beide gewesten werd vastgesteld in de persoon van één en dezelfde landsheer: de hertog van Brabant, tevens hertog van Limburg.

60-JARIG BESTAAN STAATSMIJNEN IN LIMBURG.

Op 2 mei 1962 herdachten de Staatsmijnen het feit van het zestigjarig bestaan en van hun werkzaamheid in Limburg en in het bijzonder te Heerlen. Bij het gouden jubileum in 1952 heeft onze voorzitter hieraan beschouwingen gewijd (Bulletin van maart-april 1952, openingsartikel). Tijdens een plechtige zitting, die in de Stadsschouwburg te Heerlen plaats had, sprak de minister van economische zaken, drs J. W. de Pous, in een hooggestemde toespraak de lof der Regering uit voor de vele en veelzijdige prestaties van dit grootbedrijf van landelijke importantie. De minister reikte aan de heer H. H. Wemmers, president-direkteur, de koninklijke onderscheiding van Grootofficier in de orde van Oranje Nassau uit.

De jubilerende Hoofddirectie heeft op charmante wijze de gehele mijnstreek in zijn feestvreugde betrokken. In het bijzonder verdient hier melding gemaakt te worden van de gift van f 250.000,— aan de monumentale Heerlense Stadsschouwburg; voorts een bedrag van 1 miljoen gulden voor het Recreatieschap Heerler-Brunsummerheide, dat onder de voortvarende leiding van dr mr Ch. J. M. A. van Rooy, burgemeester van Heerlen, op het punt van oprichting is.

In de geschiedschrijving van het stadsgewest Heerlen zal t.z.t. met bijzondere voldoening de royale culturele werkdadigheid worden vastgelegd, die het beleid van de Hoofddirectie der Staatsmijnen als een ere-taak siert.

L. v. H.